

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX



31,2 - 1985

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1986

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringenstraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs M. Dillo, Lindenlaan 16, 5248 AV Rosmalen
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	S. M. Moors, Burgsteeg 1F, 2312 JR Leiden
MAASTRICHT	Ex Oriënte Lux, p/a Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht, Stadhuisstr. 5, 6211 CG Maastricht
NIJMEGEN	S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. H. A. J. Baanders, van Somerenweg 58, 3062 RK Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mr. W. Knoop, Postbus 210, 7200 AE Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van W.H. van Soldt, K.R. Veenhof, en L.M.J. Zonhoven.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-148333, toestel 2015. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phœnix: Prof. dr. K.R. VEENHOF, Schubertlaan, 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M.N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C.H.J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W.F. LEEMANS; Prof. dr. K.R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Prof. dr. E. NOORT (Kampen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

GENOOTSCHAPSMEEDEDELINGEN

Jaarbericht Ex Oriente Lux 28 (1983-1984) verscheen in februari 1986; vgl. voor de inhoud Phœnix 31/1 p. 2; de ledenprijs bedraagt fl. 30.— plus porti, de prijs voor niet-leden 45.—. Jaarbericht 29 (1985-1986) is in voorbereiding en zal in het najaar naar de drukker gaan. Leden-medewerkers die bijdragen aan dit deel willen leveren, waarvoor nog ruimte is, wordt verzocht spoedig contact op te nemen met de redactie.

Phœnix 32/1 verschijnt binnenkort. Het is een bijzonder nummer, een rijk geïllustreerde catalogus (ca. 120 p. met 80 afb., ten dele in kleur) van de Egyptische collectie van het Allard Pierson Museum te Amsterdam, in samenwerking met de Vereniging van Vrienden van dit Museum uitgegeven. Het boekje is uiteraard ook afzonderlijk als catalogus verkrijgbaar bij de genoemde vereniging en aan de balie in het Museum.

De inmiddels traditie geworden twejaarlijkse *Themadag* van Ex Oriente Lux werd voor de vierde maal gehouden op zaterdag 19 april te Arnhem. De dag was ditmaal

gewijd aan „Het antieke Zuid-Arabië”, waar het archeologisch onderzoek vooral de laatste jaren goed van de grond is gekomen. Sprekers waren prof. dr. J. Rijckmans uit Leuven, over „De bijdrage van Oud Zuid-Arabië aan de kennis van het Semitische Oosten”; prof. dr. A.J. Drewes uit Leiden, over „De wederzijdse beïnvloeding van Zuid-Arabië en Oost-Afrika, speciaal Ethiopië”; en prof. dr. W.W. Müller uit Marburg, over „Die Bedeutung des Weihrauchhandels für das antike Südarabien”.

De jaarlijkse *Algemene Ledenvergadering* van Ex Oriënte Lux zal dit jaar gehouden worden op zaterdag 14 juni, te Brussel, in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, aan het Jubelpark. Na het huishoudelijke gedeelte zal er gelegenheid zijn de oudoosterse collecties van het museum te bezichtigen, voorafgegaan door een inleiding. De leden ontvangen hierover afzonderlijke informatie.

Redactie van Phœnix

Het is mij een genoegen de lezers van ons Bulletin te kunnen mededelen dat de redactie per 1 januari 1986 is uitgebreid met drs. W.H. VAN SOLDT en drs. L.M.J. ZONHOVEN. Ik heb nogal wat jaren alleen de redactionele verantwoordelijkheid en praktische zorg voor Phœnix gedragen, zij het steeds profiterend van adviezen en daadwerkelijke steun van de overige bestuursleden. Het is voor redactie en lezers gunstig nu verse krachten te kunnen inschakelen voor de uitgave van wat nog steeds de voornaamste verbindingsschakel tussen bestuur en leden is. Ik spreek de hoop uit dat de uitbreiding van de redactie een positieve uitwerking zal hebben op ons bulletin, waarbij ik vooral denk aan de veelzijdigheid ervan en aan een regelmatige verschijning. De kwaliteiten van de nieuwe redactieleden schragen die verwachting. Drs. Zonhoven is Egyptoloog, verbonden aan de vakgroep Egyptologie te Leiden. Zijn onderzoek beweegt zich op het gebied van de egyptische taalkunde, maar hij is vooral bekend als de uitgever van de *Annual Egyptological Bibliography*. Daardoor kan hij een volledig en up-to-date overzicht verkrijgen van wat er op dat vakgebied gaande is, en de lezers daarover berichten, zoals uit zijn recente publicatieoverzichten al is gebleken. Bovendien heeft hij ervaring met redactioneel werk, uitgeven en drukken. Drs. van Soldt, de lezers van Phœnix evenmin onbekend, is als Assyrioloog aan de Rijksuniversiteit Leiden werkzaam. Zijn onderzoek richt zich in de eerste plaats op Ugarit, de stad, haar geschiedenis en talen, waarop hij in 1986 hoopt te promoveren. Daarnaast werkt hij mee aan de Leidse uitgave van de Oudbabylonische brieven. Hij heeft archeologische ervaring opgedaan in Syrië, en dat een hobby ook voor E.O.L. soms nuttig kan zijn bewijst zijn bijdrage in dit nummer. Ik wens beiden veel succes toe en vertrouw op een goede samenwerking.

K.R. VEENHOF

PERSONALIA ORIËNTALIA

Dr. H.D. Schneider, sinds 1979 directeur van het Rijksmuseum van Oudheden, werd in 1984 benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Museale aspecten van de Egyptische archeologie. Op 14 juni 1985 aanvaardde hij zijn ambt met een rede getiteld *De Laudibus Aegyptologiae. C.J.C. Reuvens als verzamelaar van Aegyptiaca* (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden; 8vo, 32 pag. met 6 afb.). In de oratie wordt aangetoond dat „Reuvens, die wij een leerling van Champollion mogen noemen, een voor zijn tijd innoverend verzamelprogramma heeft gehanteerd door van wetenschappelijke criteria uit te gaan. Dankzij de grote verdiensten van een connaisseur, bekwaam speurder en handelaar als Jean Emile Humbert en dank zij de door de Koning welwillend beschikbaar gestelde middelen, heeft Reuvens aan dat beleid ook op indrukwekkende wijze uitvoerig kunnen geven. Van belang is dat het hem om *alle* vragen ging die aan de nalatenschap van het Oude Egypte gesteld kunnen en moeten worden. Verzamelen is vanuit die optiek óók het vergaren van documentatie, de collecties van gegevens en feiten waarmee de Egyptische Oudheid inzichtelijk kan worden gemaakt”. In de tekst en noten van de rede wordt voorts interessant licht geworpen op handel in Egyptische antiquiteiten in de 19^e eeuw en op de groei van de Leidse verzameling, met name verwerving van de befaamde collectie van Jean d’Anastasy in 1828, zoals die uit het nog lang niet uitgeputte Reuvensarchief is te reconstrueren.

Op 7 juni 1985 aanvaardde prof. dr. N.A. van Uchelen zijn ambt van hoogleraar in de Hebreeuwse en Arameese taal- en letterkunde vanaf de 1^e eeuw n. C. aan de Universiteit van Amsterdam met een rede getiteld *Tora en Traditie. Verhouding en Vorm* (A’dam, Juda Palache Instituut, 30 p.). Hij is de opvolger van prof. dr. M. Boertien, die om gezondheidsredenen vroegtijdig met emeritaat moest gaan. Prof. van Uchelen behandelt in zijn rede het probleem van de relatie tussen Schrift (Tora) en Traditie (Talmoe) in de Joodse godsdienst, uitgaande van de visies van twee Joodse geleerden, Benjamin Bacher en Mozes Mielziner. Hij doet dat bewust niet historisch (de literaire dialoog als dominante vorm van de traditieliteratuur „biedt ook geen houvast om te komen tot de reconstructie van een historisch toedracht van zaken”, p. 16) of theologisch, maar vooral literair. Via een analyse van de technische, exegetische terminologie kan men waardevolle inzichten verwerven in de compilatie en compositie van voorhanden stof tot traditie, ons vooral overgeleverd in de literaire vorm van het citaat in de dialoog, „een oogmerk van de Traditie” (p. 17).

Aan de Rijksuniversiteit te Utrecht promoveerde op 7 november 1985 drs. B.E.J.H. Becking tot doctor in de theologie op het proefschrift *De ondergang*

van Samaria. *Historische, exegetische en theologische opmerkingen bij II Kon.17* (8vo, 292 p.). Promotor was prof. dr. C. van Leeuwen. Het boek is door de auteur zelf uitgegeven en bij hem voor fl. 30.— verkrijgbaar (Dolderseweg 1, 3712 BL Huis ter Heide, postgiro 1835724). In deze studie wordt eerst ruime aandacht geschonken aan het historisch aspect, inclusief de voorgeschiedenis (vanaf Jerobeam II en de Assyrische expansie onder Tiglath-Pileser III) en de gevolgen (deportatie, inlijving als Assyrische provincie, latere herbevolking met van elders gedeporteerden). Naast de bijbelse en de archeologische bronnen (p. 64-68) krijgen de Assyrische teksten de meeste aandacht in een zorgvuldige analyse. De conclusie van de auteur (zie ook stelling I) is dat Samaria door Salmanassar V in 723 v. Chr. werd veroverd, waarna die verovering door diens opvolger Sargon II (geen usurpator volgens stelling II) wel in 720 v. Chr. werd afgerond, in overeenstemming met de these van Tadmor. De auteur betwijfelt echter of de verovering van Samaria in diens annalen uit Khorsabad, in het bericht over het troonsbestijgingsjaar en het eerste regeringsjaar wordt vermeld; de aanvulling daar van de afgebroken plaatsnaam tot [*Same*]rīna'a acht hij onzeker, zonder overigens een overtuigend alternatief te bieden. Het bijbels bericht wordt daarna geanalyseerd in confrontatie met de visie van Noth en door middel van een literair-kritische en redactie-historische analyse. Het boek besluit met theologische opmerkingen over de structuren van het verhaal en mogelijke elementen voor „een theologie van de ondergang” (2 Kon. 18:12 is mogelijk een proto-deuteronomische evaluatie van de ondergang van de stad, stelling III). Op p. 86v. schenkt de auteur aandacht aan nieuwe Assyrische bronnen die licht werpen op de inlijving van Samaritanen in het Assyrische leger, onlangs gepubliceerd in *Cuneiform Texts from Nimrud*, vol. III. *The Tablets from Fort Shalmaneser* (London, 1984). Een van de auteurs van dit boek, S. Dalley, wijdde in het zojuist verschenen deel 47 van *Iraq* (1985) een studie aan dit verschijnsel „Foreign chariotry and cavalry in the armies of Tiglath-Pileser III and Sargon II” (p. 31-48), waarin de betekenis van het Samaritaanse contingent onderstreept wordt. Dit contingent is het enige van de zeven bekende, uit gedeporteerden (*šaglūte*) gerecruteerde, dat met de naam van een stad/staat wordt geïdentificeerd en op één na het grootste: het bestaat uit 13 cavallerie-officieren, die de titel dragen „commandanten van teams”. Mrs. Dalley neemt aan dat het bij deze officieren en contingenten niet om strijdagententeams gaat, maar om (individuele) cavalleristen. Deze vernieuwing zou mogelijk geworden zijn door de introductie, onder Sargon II, van een nieuwe wijze van aanlijnen der teugels.

Op 26 september 1985 vond aan de Universiteit van Groningen een symposium plaats onder het thema *Profeten en Profetische Geschriften*. Het

vond plaats ter gelegenheid van het 25-jarig ambtsjubileum van prof. dr. A.S. van der Woude, hoogleraar in de Oudtestamentische vakken te Groningen, evenzeer bekend als Qumran-specialist en als uitgever van het *Journal for the Study of Judaism*. De voordrachten zullen worden gebundeld in een boek met dezelfde titel als het symposium, dat de jubilaris t.z.t. zal worden aangeboden. Het wordt uitgegeven voor Callenbach-Nijkerk en Kok-Kampen (bestelling door overmaken van fl. 37,50.— op postgiro 847048 t.n.v. J.H. Kok, Kampen). Het deel zal naast een bibliografie een twaalfstal studies bevatten.

Op 25 oktober 1985 nam dr. A.G. van Daalen afscheid als wetenschappelijk hoofdmedewerkster voor het Oude Testament aan de UvA. Daarbij werd haar een bundel studies aangeboden onder de titel: *Beginnen bij de letter beth. Opstellen over het Bijbels Hebreeuws en de Hebreeuwse Bijbel* (J.H. Kok, Kampen, 8vo, 160 p., fl. 35.—). De bijdragen zijn gegroepeerd onder vier thema's: Onderwijs, verleden en heden; Vertaling; Rondom het Bijbels Hebreeuws en de Hebreeuwse Bijbel; Nieuwe benaderingen.

Op 24 oktober 1985 promoveerde aan de Vrije Universiteit tot doctor in the theologie drs. K. van der Toorn, op het proefschrift *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia. A comparative study* (Van Gorcum, Assen, 1985; 8vo, viii + 258 p., 9 pl.; *Studia Semitica Neerlandica* 22; prijs fl. 45.—). Promotor was prof. dr. M. Stol, co-promotor dr. C. Houtman. Het boek vergelijkt de opvattingen aangaande zonde en vergelding/straf in Israël en Babylonië op grond van een indringende analyse van het beschikbare tekstmateriaal (gebeden, rituelen, wijsheidsteksten, ook magische teksten), dat de auteur t.a.v. Babylonië vergroot door de editie van een aantal ongepubliceerde rituelen en boetgebeden uit het British Museum, die in een appendix (p. 117-154, pl. 1-9) worden bewerkt. In tegenstelling tot diverse oudere studies of dit gebied — een met name in Nederland geliefd thema — wil de auteur verder komen dan een terminologische of literaire vergelijking en verschillen en overeenkomsten opsporen en interpreteren als exponenten van een omvattende gedachtenwereld en wereldbeschouwing, waarbij ook sociale factoren een rol spelen. Een zuivere vergelijking betekent ook dat het rituele element niet van de teksten mag worden losgemaakt. De hoofdstukken behandelen achtereenvolgens: Ethics and etiquette: rules for proper conduct and correct behaviour; the divine custodians: immanent and transcendent foundations of the moral order; the wrath of the gods: religious interpretations of adversity and misfortune; in search of secret sin: confessions of ignorance and pleas for illumination; class conflicts and moral antithesis. In de appendix wordt speciale aandacht besteed aan het *šigû*-gebed, een minder bekende categorie persoonlijke boetgebeden, en de *dingir-ša-dibba*, een boetgebed bedoeld om de vertoornde

persoonlijke beschermgod gunstig te stemmen en tot terugkeer naar zijn cliënt te bewegen. In beide gevallen wordt ook de rituele en magische context geanalyseerd en nieuw tekstmateriaal bewerkt: enkele boetgebeden, een *šigû*-ritueel uit Boğazköy, en een divinatie-ritueel dat de bede om beschermgoden insluit. Volgens stelling II dient godsdiensthistorisch onderzoek ten bate van de Oudtestamentische wetenschap zich te hoeden voor evolutionisme en reductionisme, omdat een zinvolle vergelijking van onderscheiden religies erkenning van hun zelfstandig karakter en aandacht voor de innerlijke samenhang en „Wirkungsgeschichte” vergt. Stelling IV stelt dat het begrip-paar rein/onrein een hoofdrol speelt in wat men kan omschrijven als de religieuze etiquette (die ook een imperatief karakter heeft), terwijl stelling V poneert dat de oudoosterse mens genuanceerder over de oorzaken van ziekte dacht dan men uit sommige hedendaagse studies kan afleiden. Het proefschrift werd begin 1986 bekroond met een prijs van de Stichting Bulthuis van Oosternieland Fonds.

Eveneens aan de Vrije Universiteit promoveerde op 29 januari 1986 tot doctor in de letteren drs. F.A.M. Wiggermann op een assyriologisch proefschrift getiteld *Babylonian prophylactic figures. The ritual texts*. Promotor was prof. dr. M. Stol. Het proefschrift zal t.z.t. worden uitgegeven in de reeks van het Ned. Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het boek brengt een nieuwe, verbeterde, en door identificatie van aanvullende spijkerschriftteksten vollediger editie van een aantal belangrijke rituele teksten, die handelen over het vervaardigen, versieren, toerusten (met wapens en symbolische objecten, en door het aanbrengen van karakteristieke spreuken in spijkerschrift) en begraven van een reeks apotropaeische kleifiguurtjes. Het zijn „monsterachtige” mengwezens die, na op precies voorgeschreven plaatsen bij de ingang en in diverse vertrekken van het huis op rituele correcte wijze te zijn begraven, de woning (vaak het paleis) vrijwaren tegen boze machten en kwade invloeden (demonen, ziekten, ongeluk e.d.). Een belangrijk deel van het onderzoek bestaat uit een geslaagde poging de verschillende mengwezens te identificeren (vgl. reeds zijn bijdrage in *JEOL* 27,90 ff.) met behulp van de informatie uit de teksten, de feitelijk opgegraven figurinen, en afbeeldingen op reliëfs in Assyrische paleizen, terracotta's, amuletten en rolzegels. Na de geslaagde ikonografische identificatie wordt een boeiende poging ondernomen hun voorgeschiedenis te achterhalen en vandaaruit hun functie te verklaren. De auteur onderscheidt, als resultaat van een proces van geleidelijke evolutie, mengwezens (ten dele) bestaande uit elementen die de/hun natuur symboliseren (b.v. de naakte, zeslokkige held wiens lokken het water symboliseren); mengwezens die als dienaren of trawanten van goden een aspect van de natuur van die goden symboliseren en zo een plaats krijgen in het anthropo-

morfe pantheon (de genoemde zeslokkige held wordt de deurwachter van de watergod Ea); mengwezens die (soms secundair) figureren als overwonnen tegenstanders van bepaalde goden, die ze als trofee ter afschrikking bij de poort van hun paleis/tempel tentoonstelden. Dit laatste aspect is ruim vertegenwoordigd in de mythologie en men vindt het zowel in de strijdmythen rond de god Ningirsu als, wel daaraan ontleend, in de scheppingsmythe *Enūma Eliš*. Een aantal van de genoemde wezens/monsters vinden we daar terug als trawanten van Tiamat en Kingu die, door Marduk verslagen, moeten dienen als een teken, een waarschuwend voorbeeld, dat niet vergeten mag worden. Het onderzoek heeft de auteur tot de conclusie gebracht (stelling I,c), dat aan de beeldende kunst en de literatuur van Mesopotamië één traditie ten grondslag ligt, al mag men niet alle in de teksten voorkomende figuren ook afgebeeld verwachten. In stelling II wordt de visie verdedigd dat „het traditionele strijd-motief in *Enūma Eliš*, de middelbabylonische scheppingsmythe, gebruikt wordt ter fundering van Marduk's promotie tot absoluut heerser. De aartsvijandin Tiamat is ontstaan uit de behoefte aan een evenwaardige tegenstander”.

Op 12 januari 1986 overleed te Groningen op 76-jarige leeftijd dr. B. Jongeling, eerst predikant en sinds 1968 medewerker aan het Qumrân-Instituut van de theol. faculteit te Groningen. Tijdens zijn predikantschap vatte hij de studie der Semitische talen op en promoveerde in 1962 te Groningen op een uitvoerig commentaar op één van de Qumrân-geschriften, de „Rol van de Strijd” (*Le rouleau de la guerre des manuscrits de Qumrân*). Als Qumrân-specialist werkte hij mede aan de uitgave van de Job-Targum, waarvan hij in 1947 een Nederlandse vertaling met uitvoerige inleiding publiceerde, *Een Aramees boek Job* (Exegetica, A'dam). Hij publiceerde voorts een bibliografie van het Qumrân-onderzoek tussen de jaren 1958 en 1969, diverse artikelen in de *Revue de Qumrân*, en was sinds 1970 mederedacteur van het in Groningen opgerichte *Journal for the Study of Judaism*.

Op 5 februari 1986 overleed, 81 jaar oud, te Leusden, dr. H.A. Brongers, tot zijn emeritaat als oudtestamenticus verbonden aan de Universiteit van Utrecht. Hij behoorde tot de eerste groep van Ex Oriente Lux-leden uit 1933 en had een levendige belangstelling voor de „Umwelt” van Israël. Daarvan getuigen o.a. zijn publicaties *De literatuur van de Babyloniërs en Assyriërs* (Den Haag, Servire, z.j.), *Hammurabi, Koning van Babylon* (Den Haag, Servire, 1949) en *Oudoosters en Bijbels Recht* (Nijkerk, 1960).

Op 1 maart 1986 werd aan prof. dr. J.H. Hospers, i.v.m. het bereiken van de 65-jarige leeftijd, emeritaat verleend als hoogleraar in de Semitische taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Bij deze gelegenheid werd hem een feestbundel aangeboden onder de titel *Scripta signa vocis*.

Studies about scripts, scriptures, scribes and languages in the Near East presented to J.H. Hospers by his pupils, colleagues and friends, uitgegeven door H.L.J. Vanstiphout, F. Leemhuis en G.J. Reinink (Groningen, Egbert Forsten 1986; ISBN 90-6980-008X). De bundel bevat 29 bijdragen over een grote verscheidenheid van onderwerpen uit diverse talen en culturen van het Nabije Oosten, telt 331 p. en kost fl. 39.

K.R. VEENHOF

M.J. VERMASEREN 1918-1985

Op 9 september 1985 verloor ons genootschap in de persoon van professor Vermaseren een toegewijde vriend en medewerker. Maarten Jozef Vermaseren werd op 7 april 1918 in Nijmegen geboren. Met name geïnspireerd door Franz Cumont schreef hij *De Mithrasdienst in Rome*, Nijmegen, 1951, waarop hij in dat jaar bij prof. van Hoorn te Utrecht cum laude promoveerde. De opgraving van het Mithraeum onder en achter de Santa Prisca in Rome, die hij samen met dr. van Essen in 1952/58 verrichtte, werd vermaard. Zijn corpus van de inscripties en monumenten van de Mithrasreligie (1956/60) verwierf een bekroning. In 1968 verwisselde hij het leraarschap in de oude talen voor dat van hoofdmedewerker in de theologische faculteit te Utrecht. Daarin was hij tevens bijzonder hoogleraar (1968-1979), in beide gevallen voor de godsdienstgeschiedenis van het Hellenisme. Vóór, tijdens en na die periode wijdde hij zich met grote bekwaamheid en geestdrift aan de redactie van de *Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, een serie, die hij tot aanzienlijke bloei bracht. Onder zijn vele eigen geschriften zijn behalve over Mithras werken aangaande Cybele en Attis en voorts over Apis prominent.

Zijn gezondheid noopte Vermaseren allengs af te zien van vele activiteiten buiten het onderwijs. Maar de attente hartelijkheid en echte vriendschap jegens wie hem na stonden leden daar niet onder. Evenmin als zijn onderzoek en publikaties. Het voorwoord van één van zijn boeken eindigt met de volgende opwekking: „Laten we deze godengestalte naderen met begrip”. Hijzelf heeft zich steeds voorbeeldig aan die leidraad gehouden.

M. HEERMA VAN VOSS

Ik beeld hierbij een mij door prof. Vermaseren toevertrouwde, ongepubliceerde foto af met vriendelijke toestemming van de directie van het museum

(Bibl.: Curto, *L'Egitto antico nelle collezioni dell' Italia settentrionale*, [Bologna, 1961], 151.).

Stèles als deze werden in het bijzonder in de Ptolemeïsche periode gaarne bij of in het Serapeum te Memfis geplaatst. En wel ten behoeve van Egyptenaren, die bij de bijzetting van een heilige stier in dat gravencomplex betrokken waren geweest. Zij verwachtten persoonlijke bijstand ten gevolge van de postering van zo'n steen. Daarop pleegt de Apisstier te worden weergegeven, vaak vergezeld van een, hier ten dele uitgewist, Demotisch opschrift. Op de kop van het dier rust de zonneschijf met de kobra (uraeus).



6. Stèle Bologna, Museo Civico Archeologico, B 1946. Geelachtige kalksteen; hoogte 18,5 cm.

DE OUDSTE WAARNEMINGEN VAN DE KOMEET VAN HALLEY

Inleiding

In het najaar van 1985 en het daarop volgende voorjaar verscheen aan de hemel een voor de mensheid oude bekende: de komeet van Halley. Ter gelegenheid van deze herverschijsning zijn op velerlei gebied activiteiten ontplooid, uiteraard allereerst door astronomen, die middels observatie via kijkers deze beroemde komeet zo nauwkeurig mogelijk willen bestuderen, maar daarnaast ook door bijvoorbeeld historici en oudheidkundigen. De laatste groep interesseert ons hier het meest en daarom zullen we in deze bijdrage aandacht schenken aan ontdekkingen welke recentelijk in Engeland werden gedaan. Eerst echter lijkt het op zijn plaats eens te zien wat kometen zijn, waarom er periodieke kometen zijn, hoe hun karakteristieke staart ontstaat, enz.

Het verschijnsel komeet

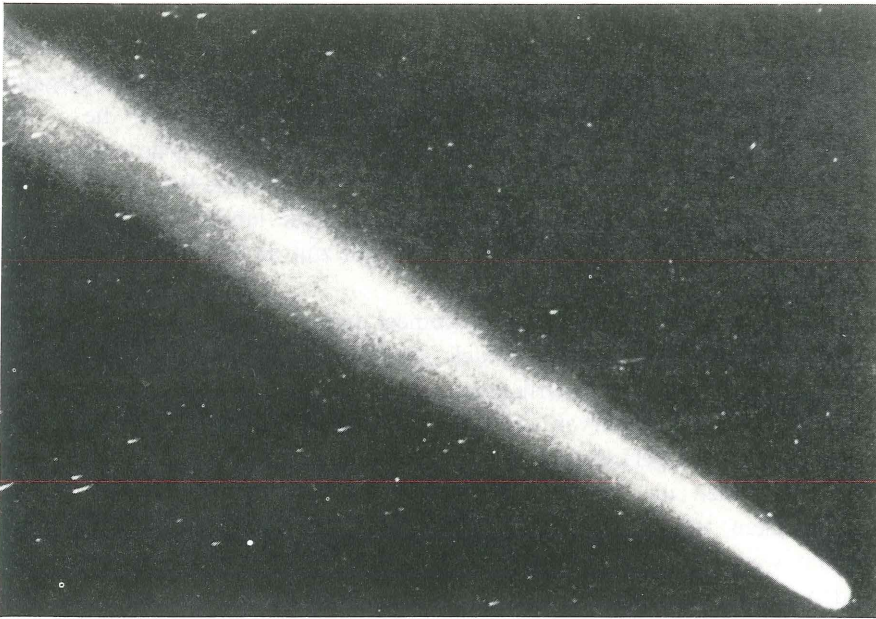
Een komeet laat zich het best beschrijven als een „vuile sneeuwbal”. Deze term is afkomstig van F. Whipple, die in 1950 een serie artikelen over de samenstelling van kometen publiceerde. Volgens zijn — inmiddels vele malen bevestigde — theorie is een komeet niets anders dan een ijsberg bestaande uit vluchtige stoffen in bevroren toestand (water, ammoniak, methaan, kool-dioxyde en cyaan), waarin stof en gruis ligt ingebed in een verhouding van ca. 50/50. Uit latere waarnemingen bleek de doorsnede van een dergelijke kosmische ijsberg te liggen op 1 tot 10 km. Nadert een komeet op zijn baan de zon, dan zal op een afstand van 3 astronomische eenheden (1 A.E. staat voor de afstand aarde - zon, wat neerkomt op ca. 150 miljoen km.) het waterijs gaan verdampen. Omdat dit waterijs bij de meeste kometen de belangrijkste stof is en de andere ijzen hierin min of meer zijn opgesloten, zal in het algemeen — hoewel bijv. ammoniak al bij 10 A.E. begint te verdampen — pas op deze afstand zich een gaswolk rond de komeetkop vormen. We zien de komeet dan als een nevel met heldere kern in de kijker (fig. 7). Nadert de komeet de zon nog dichter, dan wordt deze gaswolk door botsing met door de zon uitgezonden deeltjes uitgerekt tot een gasstaart die miljoenen kilometers lang kan worden en die recht van de zon af gericht is (fig. 8). Dit houdt in dat de staart na de passage van de zon (periheliumpassage) zelfs de komeet



7. Foto van de komeet van Halley gemaakt op 10 december 1985 (foto van de auteur).

voortgaat. Na het ontstaan van de gasstaart worden nog dichterbij de zon ook de stofdeeltjes van de buitenste lagen „afgeblazen”. Door de tragere beweging van deze deeltjes is deze staart echter gekromd en duidelijk van de gasstaart te onderscheiden. Aan de staart ontleent de komeet tevens zijn naam (Grieks *komètēs*, vgl. Latijn *coma*). Tijdens een passage rond de zon verdampen slechts enkele meters van de komeetkop en dit verklaart waarom bijv. de komeet van Halley nog altijd niet is „opgebrand”.

Over de herkomst van kometen zijn we tegenwoordig redelijk goed geïnformeerd. Eveneens in 1950 verscheen van de hand van de Leidse hoogleraar J.H. Oort een publicatie waarin hij naar aanleiding van nauwkeurige baanberekeningen van 19 kometen tot de conclusie kwam dat zich tussen 20.000 A.E. en 150.000 A.E. (later bijgesteld tot 100.000 A.E.) een bolvormige „kometenwolk” moest bevinden die diende als reservoir voor nieuwe kometen. Hoe precies deze zgn. wolk van Oort ontstaan is, blijft nog onduidelijk. Velen houden het erop dat kometen bestaan uit brokken materie die in de prille ontstaansgeschiedenis van het zonnestelsel door toedoen van de reuzeplaneten Jupiter en Saturnus uit de oorspronkelijk rond de zon draaiende schijf gecondenseerde materie naar buiten geslingerd zijn. Door allerlei andere



8. Foto van de komeet van Halley gemaakt tijdens de verschijning van 1910.

invloeden — zoals de nauwe passage van een ster — zou een komeet uit de wolk naar de zon op weg kunnen gaan. Door storing van zijn baan — wederom door toedoen van Jupiter en Saturnus — kan zo'n komeet worden ingevangen en een elliptische baan rond de zon gaan beschrijven. We spreken in zo'n geval van een periodieke komeet, aangeduid met P (de komeet van Halley staat dan ook bekend als de komeet P/Halley). Het meest interessante aan kometen is dat het zulke oude objecten zijn, even oud als het zonnestelsel zelf: ca. 4,5 miljard jaar. Direct onderzoek aan komeetkoppen kan ons daarom gegevens over de vormingsfase van het zonnestelsel verschaffen.

Tenslotte nog iets over het levenseinde van een komeet. Door baanstoringen kan een komeet te dicht langs de zon scheren (zg. „sungrazers”) waardoor hij in stukken uiteenvalt. Er blijft dan een uitgestrekte baan stof achter die kan zorgen voor een sterrenregen. Ook vóóordat een komeet ophoudt te bestaan kan een dergelijke zwerm al ontstaan zijn. Zo wordt de meteorenzwerm die zorgt voor de sterrenregen der Orioniden (in oktober zichtbaar) en de Eta-Aquariden (mei) geassocieerd met de komeet van Halley. Verder kan een komeet op een der kleinere planeten (Mars - Aarde - Venus - Mercurius) te pletter vallen, een gebeurtenis met cataclismische gevolgen (zie beneden).

Keren we nu terug tot ons eigenlijke onderwerp: de komeet van Halley. Het spreekt vanzelf dat de astronomische wereld er veel aan gelegen is deze komeet zo goed mogelijk te onderzoeken. De Europese Ruimtevaart Organisatie (ESA) heeft op 2 juli 1985 de satelliet Giotto gelanceerd, die — na als eerste „Europeaan” aan het zwaartekrachtsveld van de aarde ontsnapt te zijn — op 13 maart 1986 de komeet ontmoette. Niet alleen de EG, ook Rusland en Japan zijn actief in het komeetonderzoek: beide landen sturen elk twee satellieten naar de komeet. De grote afwezigen zijn de Verenigde Staten van Amerika.

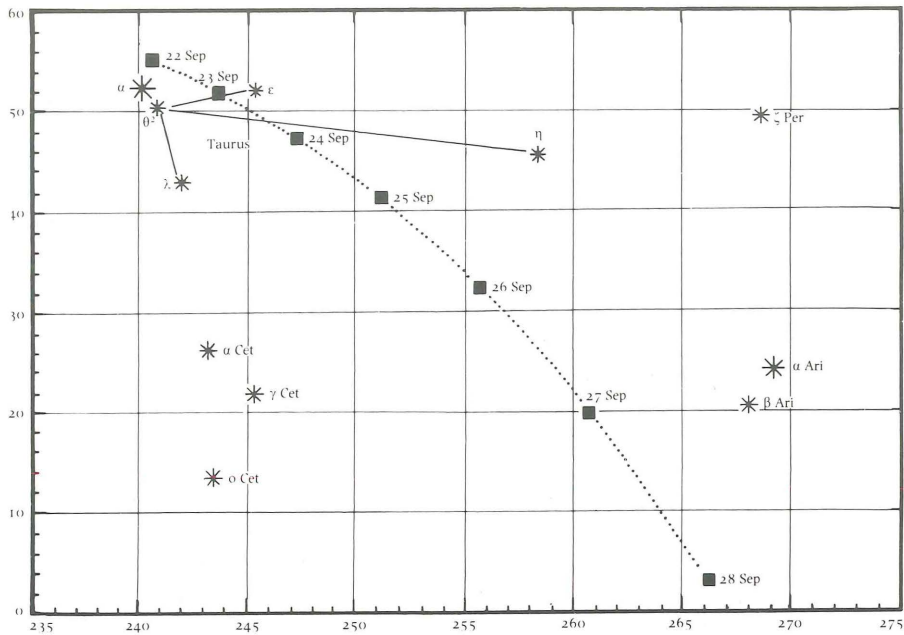
Voor we in de geschiedenis van de komeet duiken nog iets over de boven al vermelde gevolgen van een eventuele botsing van de komeet met een der kleine planeten. Het was Amerikaanse paleontologen een aantal jaren geleden opgevallen dat het uitsterven van diersoorten in de tijd pieken vertoont; deze pieken bleken een periodiciteit te bezitten van ca. 26 miljoen jaar. Tegelijkertijd kwam men uit fysisch-geologische hoek met het bericht dat op de grensvlakken tussen bepaalde geologische tijdperken sterke concentraties iridium waren gedetecteerd. Juist deze grensvlakken vallen samen met perioden van een hoge sterfte onder de toen levende diersoorten; het bekendste voorbeeld is ongetwijfeld dat der sauriërs ca. 65 miljoen jaar geleden. Tevens vond men dat de grote inslagkraters die op aarde zijn teruggevonden (o.a. in Arizona) een onderling leeftijdsverschil van ca. 28 miljoen jaar laten zien, een getal dat vergelijkbaar is met de 26 miljoen jaar der paleontologen. De combinatie van kraters en iridium bracht de oplossing: de aarde zou van tijd tot tijd zijn getroffen door grote blokken materiaal, vermoedelijk een grote meteoriet of een komeet. Deze hemellichamen hebben nog dezelfde samenstelling als de aarde had bij haar ontstaan. Het iridium op aarde is echter, evenals veel andere metalen, vrij snel naar het centrum gevloeid. Slaat nu bijv. een komeet in op aarde, dan zal door de geweldige explosie materiaal over de aarde verspreid worden, welk materiaal dan ook het wat hogere percentage (komeet)iridium bevat. Als oplossing voor de periode van 26 miljoen jaar heeft men wel het bestaan van een tweede „zon” voorgesteld, een begeleider van onze zon, die een ellipsvormige baan zou doorlopen en eens in de 26 miljoen jaar nabij het zonnestelsel zou geraken. Daarbij zou deze begeleider een „kometenlawine” veroorzaken van enkele kometen per dag, waarvan er dan minstens één op aarde terecht zou moeten komen. Afgezien van het feit dat de begeleider nog moet worden aangetoond, schijnen ook de periodes van 26 resp. 28 miljoen jaar niet onomstotelijk vast te staan; de regelmatige inslag van een meteoriet/planetoïde of komeet lijkt echter aannemelijk als oorzaak van het uitsterven van veel diersoorten binnen een bepaalde periode (ter geruststelling: de volgende inslag is statistisch gezien niet te verwachten vóór 15.000.000 A.D.).

De komeet van Halley in de geschiedenis

Bij een terugblik in de geschiedenis rijst allereerst de vraag wie nu de man was die zijn naam aan de komeet gaf. Edmond Halley werd in 1656 in Londen geboren. Op 16-jarige leeftijd begon hij de studie aan het Queen's College in Oxford en specialiseerde zich al spoedig tot astronoom. Toen hij amper 20 jaar oud was, vertrok hij naar St. Helena om de zuidelijke sterrenhemel in kaart te brengen en met deze sterrencatalogus (*Catalogus Stellarum Australium*) was zijn naam gelijk gevestigd. Hij raakte bevriend met Isaac Newton en spoorde deze aan zijn onderzoek naar de bewegingen der planeten (èn kometen) op papier te zetten, hetgeen resulteerde in Newtons *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica*. Omdat Newton hierin voorspelde dat kometenbanen parabolen of ellipsen moesten zijn, begon Halley alle hem bekende komeetwaarnemingen te verzamelen en ontdekte daarbij dat drie komeetbanen wel heel erg op elkaar leken: die van 1531 (waargenomen door Apianus), die van 1607 (waargenomen door Kepler en Longomontanus) en die van 1682 (waargenomen door o.a. Halley zelf). Hij bedacht dat het hier wel eens om dezelfde komeet zou kunnen gaan, die dan in een ellipsvormige baan zich om de zon bewoog. Ook de komeet van 1456 zou in dit rijtje kunnen horen, aldus Halley. De onderlinge verschillen in de periodes weet hij aan storingen door de grote planeten Jupiter en Saturnus, een achteraf juiste observatie. In zijn *A Synopsis of the Astronomy of Comets* (1705) voorspelde hij de terugkeer van de komeet in 1758, een gebeurtenis die hij door zijn dood in 1742 niet meer mee kon maken. De Fransman Clairaut berekende — rekening houdend met storingen door de planeten — de passage langs de zon (periheliumdoorgang) op 15 april 1759, een datum die slechts 33 dagen te laat bleek (veroorzaakt door de onbekendheid met Uranus en Neptunus).

Hiermede was voorgoed aangetoond dat de komeet van Halley een periodieke komeet was met een periode van 75 à 76 jaar. Toen dit eenmaal duidelijk was, ging men in de geschiedenis terug om te zien of de komeet al eerder was waargenomen dan 1456. Dit bleek inderdaad het geval. De beroemdste uitbeelding is ongetwijfeld die van de verschijning van 1066, op het tapijt van Bayeux. Hier werd hij gezien als de voorbode van de nederlaag van de Engelse koning Harold bij Hastings. Ook de verschijning van 1301 moet indruk gemaakt hebben: de Florentijnse schilder Giotto di Bondone gebruikte waarschijnlijk deze verschijning als voorbeeld voor de ster van Bethlehem op zijn schilderij „De aanbidding der Wijzen”. Om deze reden is de ESA satelliet naar hem vernoemd.

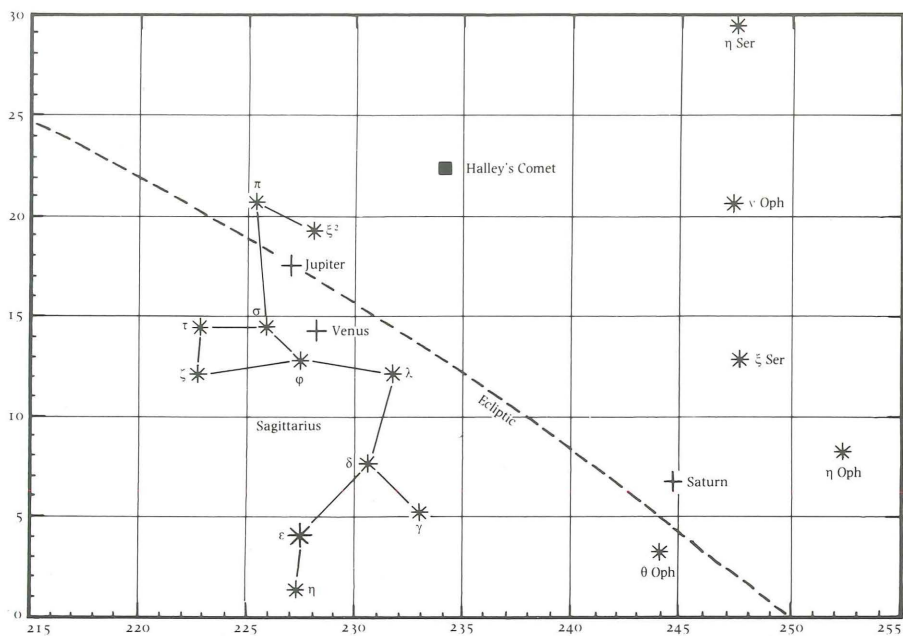
De oudst bekende Europese waarneming van de komeet is die uit 12 v. Chr. van Dion Cassius, die een aantal voortekenen van de dood van Agrippa



9. De positie van de komeet (hoogte en azimuth in graden) gezien vanuit Babylon in de ochtenden van 22 tot 28 september 164 v. Chr. (Stephenson-Walker, p. 19).

noemt in zijn „Romeinse Historie”. Voor nog oudere berichten over de komeet van Halley dienen we buiten Europa te zoeken: in Mesopotamië en China.

In Babylonië hield men zich reeds zeer vroeg (waarschijnlijk al in het derde millennium v. Chr.) bezig met observaties van sterren en planeten. De namen van veel hemellichamen stammen uit het rond 2000 v. Chr. uitgestorven Sumerisch. De belangstelling der Babyloniërs gold echter in de eerste plaats de astrologie: het voorspellen van gebeurtenissen aan de hand van bepaalde, meestal voorspelbare, samenstanden van hemellichamen, bijvoorbeeld de conjunctie van twee planeten. De oudst bekende werkelijke waarnemingen van de bewegingen van hemellichamen staan opgetekend in de zgn. Venus-tabletten uit de tijd van koning Ammişaduqa (17^e eeuw v. Chr.; de teksten zijn opnieuw bewerkt door E. Reiner en D. Pingree in de serie *Bibliotheca Mesopotamica*, deel II/1, 1975). Veel van de astrologische kennis der Babyloniërs werd in het eerste millennium samengebracht, met name in de grote serie *Enūma Anu Enlil*, waarvan veel tabletten in Nineveh zijn teruggevonden (de al genoemde Venus-tabletten vormen tablet 63 van deze serie). Om echter



10. De positie van de komeet op de avond van 26 oktober 164 v. Chr. (Stephenson-Walker, p. 20).

verschijnselen beter te kunnen voorspellen ging men er in de loop van het eerste millennium toe over dagboeken bij te houden, waarop beschreven werd wat de posities van de maan en de planeten waren, aangevuld met gegevens over het weer, aardbevingen, prijzen van een aantal levensbehoeften en het niveau van de Eufraat te Babylon. Volgens de Griekse astronoom Ptolemaeus (2^e eeuw A.D.) stammen de oudste waarnemingen uit de tijd van de Babylonische koning Nabonassar (747-734 v. Chr.); een enkele aanwijzing uit een latere tekst lijkt dit te bevestigen. Het oudst bekende dagboek stamt echter uit 652 v. Chr., bijna een eeuw later. Uit de 7^e eeuw kennen we bovendien veel te Nineveh gevonden brieven van Babylonische wischelaars aan de koning, die de invloed van de astrologie op de Assyrische staatszaken duidelijk aantonen. Tot 385 v. Chr. echter bezitten we slechts weinig echte dagboekexemplaren. Pas vanaf dat jaar is een min of meer doorgaande serie dagboeken bewaard, welke loopt tot 47 v. Chr. De meeste dagboeknotities werden samengevoegd tot halfjaarlijkse lijsten van waarnemingen, d.w.z. voor de eerste of laatste zes maanden van het jaar (in Mesopotamië begon het jaar met de lente-equinox). Veel „observaties” berusten echter niet op werkelijke waarneming, maar op

vooraf berekende posities, welke berekeningen vermoedelijk gebaseerd waren op gegevens uit de eerste periode van de dagboeknotities (8^e - 7^e eeuw).

Naast de dagboeken bestonden er nog andere categorieën teksten: „doeljaar”teksten (waarin voor een specifiek jaar astronomische voorspellingen — bijv. de posities van Mercurius — gedaan werden op grond van aanwezige dagboeken), almanakken (voorspellingen voor het komende jaar aangaande de lengte van maanden, posities der planeten, eclipsen, equinoxen en de beweging van Sirius) en mathematische teksten (welke aanwijzingen gaven voor de berekening van de posities van zon, maan en planeten). Daarnaast bestonden nog afzonderlijke lijsten met eclipsen en horoscopen.

Nog iets over de wijze van waarnemen en de indeling van de hemel: de hemelkoepel was verdeeld in drie zones, de noordelijke genoemd naar de god Enlil (ten N. van +17°), de centrale naar Anu (+17° tot -17°) en de zuidelijke naar Ea (ten Z. van -17°). Tot ca. 450 v. Chr. verdeelde men de sterren van de ecliptica (het schijnbare pad van de zon tussen de sterren) over 18 sterrenbeelden, waarvan de namen reeds gegeven zijn in de serie *mul-apin* („de ploegster”), daterend van voor 1000 v. Chr. Na ca. 450 v. Chr. ontstond de ons bekende dierenriem van 12 sterrenbeelden, die elk een boog van 30° bestreken. Op deze manier werd het best de ideale jaarindeling (12x30 dagen) benaderd. De namen der sterrenbeelden zijn bijna alle gelijk aan de door ons gebruikte namen. De nacht werd opgedeeld in drie wakes, onderverdeeld in dubbele uren (*bēru*). Tijdsintervallen rond opkomst en ondergang van zon en maan werden gemeten in tijds-graden (*uš*) door middel van een waterklok. Afstanden tussen hemellichamen werden uitgedrukt in „ellen” en „vingers” resp. 2 à 2,5° en 5 à 6°). Als referentiepunten werden 31 sterren nabij de ecliptica gebruikt.

Het was in de dagboeken bewaard in het Brits Museum dat enige tijd geleden door F.R. Stephenson, K.K.C. Yau en H. Hunger (de beide eersten zijn astronomen, de laatste is assyrioloog) verwijzingen werden ontdekt naar een komeet. Het gaat om drie teksten, waarvan twee op grond van de opgesomde planeetgegevens kunnen worden gedateerd in 164-3 v. Chr. en een in 87-6 v. Chr. De drie onderzoekers publiceerden hun berekeningen en bevindingen in het tijdschrift *Nature* (vol. 314 [1985], 587f.) en kwamen daarin tot de conclusie dat het hier zeer waarschijnlijk waarnemingen van de komeet van Halley betrof. Zij gebruikten daarbij recente calculaties van de baan van de komeet in het verre verleden. De assyrioloog C.B.F. Walker, die reeds in *Nature* een voorwoord had geschreven, liet samen met de reeds genoemde Stephenson in november 1985 een boekje het licht zien onder de titel *Halley's Comet in History* ter begeleiding van de gelijknamige tentoon-

stelling in het Brits Museum (7/11/85 tot 4/5/86). Hierin zijn alle op deze jaren van waarneming bekende teksten verbatim geciteerd en vertaald (p. 21-40).

We zullen tenslotte de belangrijkste passages wat nader bekijken.

1. 164-3 v. Chr.

Tekst: LBAT 380 + 920: 16-17.

¹⁶ [... *šal-la*]m-mu-ú *šá ina* IGI-ma i-na ^dUTU-È-A *ina* KASKAL *š-ut* ^dDIŠ *ina* KI MÚL-MÚL u MÚL. 'GU₄'-AN-NA IGI ana ŠÚ x[...] ¹⁷ [...]x u *ina* KASKAL *š-ut* ^dBE DIB-DIB-iq

„... de komeet (*šallammû*) die tevoren was gezien in het oosten in het pad van Anu in het gebied van de Pleiaden en Taurus, naar het westen en ging langs in het pad van Ea”.

Tekst: LBAT 378:9’.

[... *ina* KASKAL *š*]u-ut ^dBE *ina* KI PA I KÛS *ina* IGI MÚL. BABBAR 3 KÛŠ ana SI [NIM] x [...].

„... in het pad van Ea in het gebied van Sagittarius, 1 el vóór (d.w.z. ten W. van) Jupiter, (de komeet) was 3 el hoog naar het noorden ...”.

De uitkomsten der berekeningen zijn bij Walker/Stephenson weergegeven in twee diagrammen, welke hier, met toestemming van Mr. Walker, onder dank zijn overgenomen (fig. 9-10).

2. 87-6 v. Chr.

Tekst: WA 41018 (ongepubliceerd): 8’-10’ (fig. 5).

⁸ [... GE₆] ^r13’ 8 ME *muš* USAN *šal-lam-mu-ú* ⁹ [...] *šá* ITU.ŠU *u₄-mu al-la u₄-mu* I KÛŠ ¹⁰ [...]x *bi-rit* SI u MAR *mi-ši-iḫ-šú* 4 KÛŠ

„[... Nacht] van de 13^e; maanopkomst tot zonsondergang 8^o gemeten; eerste deel van de nacht, de komeet (*šallammû*) die in de 4^e maand van de dag 1 el tussen noord en west zijn staart (*mišḫu*) 4 el” (de gestippelde gedeeltes zijn aanzienlijk langer dan hier aangegeven!).

De genoemde datum komt overeen met 24 augustus 87 v. Chr. De waarneming heeft waarschijnlijk betrekking op de herverschijning van de komeet na zijn periheliumpassage (6 augustus) of de laatste waarneming voor zijn verdwijning.

Tot slot zullen we nog kort ingaan op vroegere waarnemingen van de komeet uit China. Evenals in Babylonië observeerde men in China de hemellichamen i.v.m. mogelijke slechte voortekenen. De astronomen van die tijd waren staatsambtenaren die elk voorteken onmiddellijk aan de keizer berichtten. De belangrijkste gegevens omtrent kometen en andere hemelverschijnselen treffen we aan in de Han-shu, de officiële geschiedenis van de Vroege Hanperiode

(202 v. Chr. tot 9 AD), samengesteld tussen 58 en 76 AD door Pan Ku. Onder andere vinden we hierin een gedetailleerde beschrijving van de komeet van Halley uit 12 v. Chr., zoals boven vermeld de in Europa vroegst bekende waarneming. Ook de verschijning van 87 v. Chr. die, zoals we gezien hebben, waargenomen is te Babylon, wordt in de Han-shu vermeld: „In de herfst, gedurende de zevende maand (10 augustus tot 8 september) was er een gepluimde ster in het oosten”. I.v.m. de Babylonische waarnemingen en moderne berekeningen (zie boven) gaat het ofwel om een eerdere maand ofwel om een andere richting (het westen).

De verschijning van de komeet in 164 heeft geen sporen nagelaten in de ons bekende Chinese literatuur uit die tijd. Vermoedelijk zijn de bronnen over dit jaar (zoals die van vele jaren uit de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr.) verloren gegaan.

De oudste nagenoeg zekere vermelding van de komeet van Halley vinden we in de annalen van de Shih-chi, samengesteld door Szu-ma Ch'ien tussen 104 en 87 v. Chr. Dit boek behandelt de geschiedenis van China van de oudste tijd tot die van de schrijver. Vooral na 480 v. Chr. worden veel waarnemingen van hemelverschijnselen gerapporteerd die mogelijk stammen uit een thans verloren kroniek van de staat Ch'in. De beschrijving van 240 v. Chr. luidt: „Een 'bezemster' verscheen eerst in oostelijke richting; daarna werd hij gezien in noordelijke richting. Gedurende de vijfde maand (24 mei tot 23 juni) werd hij weer gezien in westelijke richting. Generaal Ao stierf [tijdens de oorlog] ... De 'bezemster' bleef zestien dagen zichtbaar in westelijke richting”. De beschrijving klopt zo goed met de berekende baan van de komeet van Halley dat de identificatie zo goed als zeker is.

Tenslotte volgt hier nog een overzicht van de thans bekende waarnemingen van de komeet van Halley tot de tijd van Halley, met de plaats vanwaar de waarneming werd verricht (naar Walker/Stephenson, 52 f.).

240 v. Chr.	China	760	China/Constantinopel
164	Babylon	837	China/Japan/Iraq/Europa
87	China/Babylon		(afstand tot de aarde
12	China/Italië		slechts 5 miljoen km)
66 AD	China(/Jerusalem)	912	Japan(/Iraq)
141	China	989	China/Egypte
218	China(/Italië)	1066	China/Japan/Korea/Iraq/
295	China		Europa (Bayeux e.a.)
374	China	1145	China/Japan/Europa
451 AD	China/Europa	1222	Korea
530	China/Constantinopel	1301	China/Constantinopel
607	China		Italië (Giotto)
684	China/Japan	1378	China/Korea/Japan

1456	China/Europa (begin van nauwkeurige beschrijving - Toscanelli)	1531 1607 1682	} nauwkeurig beschreven in Europa.
------	--	----------------------	---------------------------------------

Literatuur

Veel informatie kan worden gevonden in populair-wetenschappelijke tijdschriften als *Zenit* en *Sky and Telescope*. Ook de diverse sterrengidsen voor 1985 en 1986 besteden ruim aandacht aan de komeet van Halley. Van N. Calder verscheen *De komeet komt* (1980) en van I. Asimov, *De komeet van Halley* (1985). Het boekje *Halley's Comet in History*, van F.R. Stephenson en C.B.F. Walker (London, 1985; British Museum Publications, groot 8vo, 64 p., met 17 ill.; prijs £ 5,50), bevat na een algemene inleiding (7-11) een hoofdstuk over de Babylonische observaties van de komeet (12-40; met alle originele teksten in transcriptie en vertaling, alsmede een tabellarische vergelijking van de Babylonische waarnemingen met moderne berekeningen voor de jaren 164/3 en 87/86 v. Chr.) en een over de vroege Chinese observaties (41-51). Men vindt er bovendien een lijst van de namen der Babylonische sterren, planeten en sterrenbeelden van de ecliptica en de dierenriem met hun huidige equivalenten.

Leiden, dec. 1985

W.H. VAN SOLDT

LIEFDE WINNEN EN VASTHOUDEN IN MESOPOTAMIË

In Nederland valt de laatste jaren een toenemende belangstelling waar te nemen voor het genre van de historische roman. De boeken van schrijvers met een geschiedkundige scholing, zoals Emmanuel Le Roy Ladurie (*Montaillou*) en Umberto Eco (*In de naam van de roos*), vinden gretig aftrek. Zou een dergelijke onderneming ook kans van slagen hebben, als het gaat om een episode uit de geschiedenis van het oude Mesopotamië? Pogingen in die richting zijn wel eens gedaan, maar tot nu toe met een weinig overtuigend resultaat. Hoe komt dat? Afgezien van de enorme hoeveelheid research die aan een wetenschappelijk houdbare reconstructie vooraf moet gaan, lijkt het grote struikelblok te worden gevormd door onze onbekendheid met de zieleroselen van de Mesopotamische mens. Ook al kunnen wij veel teksten ontcijferen, de mens daarachter blijft ons grotendeels vreemd. Dat ligt niet alleen aan de historische afstand die ons van hem scheidt. Het karakter van de oude teksten zelf is een onderdeel van het probleem. Daarin vinden we

gewoonlijk niet de persoonlijke uitdrukking van individuele gevoelens, maar veeleer een door de traditie gedicteerde vormgeving van vaak al even traditionele *topoi*. Daarbij komt de moeilijkheid dat wie wij de „gewone man” zouden noemen nauwelijks aan het woord komt. In een beschaving waar de kunst van het schrijven slechts aan enkelen was voorbehouden, hadden alleen de meer goeuden de kans schriftelijk van zich te doen horen.

Ondanks de hier geschetste barrières, blijft de vraag naar de „kleine geschiedenis” intrigeren. Wat ging er in die mensen om, hoe beleefden ze de dingen? Dat is misschien een moderne vraag, maar hij valt moeielijk te onderdrukken. In deze bijdrage wil ik proberen een stapje in de richting van een antwoord te zetten. En op welk aspect van het dagelijkse leven kan ik mij dan beter richten, dan op de liefde? Er zijn weinig onderwerpen die ons meer interesseren, en wij zullen niet de eersten zijn. Toch zullen sommigen de wenkbrauwen fronsen als ze dit lezen. Is liefde niet een uitvinding van de Romantiek? Het oude Nabije Oosten mag dan een naam hebben op het terrein van de erotiek, liefde is wat anders. Zeggen de bijbelse Spreuken niet dat schoonheid bedrieglijk is, en zingen ze niet de lof van de „degelijke huisvrouw”? Dat lijkt toch niet te wijzen op een sterk ontwikkeld gevoel voor de vreugden van de wederzijdse genegenheid, die wij geneigd zijn als het kenmerk van de liefde te beschouwen.

Toch moeten wij ons daarop niet verkijken. De oud-Oosterse mens kende blijkens de bewaarde teksten ook de bekoring en de exaltatie waarmee de omgang van man en vrouw gepaard kan gaan. In Mesopotamië waren dergelijke gevoelens de aanleiding tot het ontstaan van een vrij uitgebreide liefdeslyriek, zoals we die ook in het bijbelse Hooglied tegenkomen. In de Sumerische literatuur vond dat zijn beslag in de liederen waarin werd bezongen hoe de herdergod Dumuzi en Inanna, de godin der liefde, elkaar het hof maakten. Ook al zijn de acteurs van deze idyllische scènes twee goden, ze gedragen zich maar al te menselijk. De liederen in kwestie zijn ook niet specifiek cultisch. Thorkild Jacobsen heeft met recht opgemerkt dat veel van deze liefdespoëzie als „entertainment” moet worden opgevat¹. Men kon zich met de goddelijke geliefden vereenzelvigen, en net zoals veel van onze liefdesromans, boden zulke teksten de mogelijkheid om al fantaserend even afstand te nemen van de minder opwindende plichten van het dagelijkse leven. Uit latere tijden kennen wij een Akkadische catalogus van liederen, gevonden te Assur, waarin de beginregels van over de honderd minneliederden worden gegeven. Gelet op titels als „Ik lach naar de aantrekkelijke herder” en „Welaan mijn herder, breng mij naar huis”², waren Dumuzi en Ištar (het Akkadische equivalent van de Sumerische Inanna) nog steeds de prototypen van het ideale liefdespaar. Hoewel in deze lyriek op de achtergrond allerlei

religieuze voorstellingen een rol spelen, komt zij nogal profaan over. Toen onlangs de vrijwel volledige tekst van een in de catalogus genoemd lied gepubliceerd werd, omschreef de bewerker het dan ook als een „ballade”³. Wat opvalt bij veel van deze poëzie is het landelijke en pastorale kader waarbinnen de handeling is geplaatst. Ook dat doet denken aan het Hooglied, waar we het meisje bij de jongen horen aandringen: „Vertel mij toch, mijn zielsbeminde, waar je weidt, waar je 's middags (de kudde) laat rusten” (Hgl 1,7). Ook de idylle tussen Boaz en Ruth, in het gelijknamige bijbelboekje, speelt zich af op het land. Alles wijst erop, dat zowel Babyloniërs als Israëlieten een voorliefde hadden voor een pittoreske enscenering. Daarin verschillen ze niet zoveel van de West-Europese romantici, in wier idyllen het wemelt van de herders en de herderinnetjes. Een bijkomend gemeenschappelijk trekje is de voorkeur voor het saillante historische detail, waardoor de couleur locale benadrukt wordt. Zo wordt in het boek Ruth terloops de betekenis van het archaische gebruik de schoen uit te trekken bij een rechtshandeling verklaard (Ruth 4,7). Plaats en tijd van handeling verhogen het gewenste exotische effect, waardoor de fantasie gestimuleerd wordt.

Dat het in de realiteit allemaal wat minder sprookjesachtig toeging, zal geen verbazing wekken. Men kende zeker gevoelens van verliefdheid, zoals Michal die haar hart verloor aan David (1 Sam 18,20), een man die ons wordt beschreven als zijnde in het bezit van „mooie ogen en een knap voorkomen” (1 Sam 16,12). Voor velen echter liepen deze gevoelens uit op een teleurstelling. Tussen ideaal en werkelijkheid bestond maar al te vaak een groot verschil, zoals ook de bijbelse paradijsgeschiedenis illustreert. Wat daar begint als een ongerepte liefde in de mooist denkbare omgeving loopt uit op een tragedie, waarbij de verhouding tussen man en vrouw eerder in het teken staat van begeerte en macht, dan van wederzijdse overgave. Sommige toekomstvoorspellingen in Babylonische omina-teksten geven wel aan dat het verloop van de liefde grillig kon zijn. „Geliefden zullen ruzie krijgen”, „Zij die elkaar haatten krijgen elkaar lief, geliefden krijgen een hekel aan elkaar”, om er slechts twee te noemen⁴. Vooral voor de vrouw was het dikwijls een strijd om de genegenheid van haar man te winnen en te behouden. De noodzaak daartoe was vooral sterk aanwezig in die situaties waarin een man twee vrouwen gehuwd had. Zulke gevallen waren geen zeldzaamheid. Bleef het huwelijk met de eerste vrouw kinderloos, dan leek een tweede vrouw de aangewezen oplossing voor de problemen. Sprekend over de polygamie in het oude Nabije Oosten benadrukken veel auteurs tegenwoordig wel bepaalde voordelen voor de vrouw, — die er inderdaad ook waren —, maar daar stonden aanzienlijk bezwaren tegenover.

De Sumerische term voor de tweede vrouw is *dam.tab.ba*, dat in het Akkadisch zowel door *tappātu*, „vriendin”, als *šerretu*, „rivale” (vgl. het Hebreeuwse *šārā*, 1 Sam 1,6), kan worden weergegeven. „Vriendin” was de bijvrouw vooral voor de man; voor de eerste vrouw was zij gewoonlijk een mededingster. Een mens kan geen twee heren dienen, en twee vrouwen gelijkelijk liefhebben is bijna al even moeilijk. Gewoonlijk dolf één van de twee het onderspit. Hoe pijnlijk de situatie voor de onbeminde kon zijn blijkt uit de aanwijzingen die Gilgameš zijn vriend Enkidu gaf, om in de onderwereld niet herkend te worden: „Je lievelingsvrouw moet je niet kussen, en je vrouw aan wie je een hekel had moet je niet slaan; je lievelingskind moet je niet kussen, en je kind aan wie je een hekel had moet je niet slaan” (*Gilgameš* XII 24-27). Tussen de twee vrouwen zal de relatie dan ook meestentijds gespannen zijn geweest. Uit het Oude Testament kennen we de voorbeelden van Rachel en Lea die met wisselend succes naar Jakobs gunsten dongen (Gen 29,30-30,24), en van Peninna die met haar getreiter Hanna het leven zuur maakte (1 Sam 1). Een Oud-Babylonisch huwelijkscontract betreffende een *mariage à trois*, waarbij de eerste vrouw *nadītu*, „non”, is en dus kinderloos moet blijven, stipuleert dat de tweede vrouw (die wel kinderen mag baren) met de eerste één front moet vormen tegen haar man en geen tweespalt mag veroorzaken⁵. In de praktijk zal van dergelijke vrouwelijke solidariteit slechts weinig sprake zijn geweest.

De vrouw die haar man aan zich wilde binden was er alles aan gelegen hem een kind te baren. En bij voorkeur een zoon. Uit een Nieuw-Assyrische orakelaanvraag blijkt wel hoe belangrijk dit voor de man was: „Er worden steeds weer meisjes geboren, maar een jongetje ontbreekt — zijn hart (nl. van de vader) is ziek van verdriet”⁶. Vandaar dat Lea, na ieder mannelijk kind dat zij baart, denkt „Nu zal mijn man zich ditmaal aan mij hechten ...” (Gen 29,34). Dat een man zijn vrouw liefhad, hoewel haar moederschoot toegesloten was (1 Sam 1,5), moet vrij uitzonderlijk zijn geweest. Vrouwelijke onvruchtbaarheid werd dikwijls uitgelegd als een godenstraf. „Als de schoot van de vrouw het sperma ontvangen heeft, maar ze wordt niet zwanger: toorn van de god, zorgen”, aldus een Babylonisch omen (*BAM* 240: r. 70'). Bij polygamie lag het echter meer voor de hand om aan tovenarij te denken. Het is bekend dat jaloerse vrouwen dikwijls haar toevlucht namen tot magie, om haar rivale de loef af te steken. Daarom is het niet verwonderlijk dat we binnen de context van rituelen tegen zwarte magie ook een vruchtbaarheids-bezwering aantreffen⁷. Ook bij mannelijke impotentie gingen de gedachten het eerst uit naar betovering. Men kan zich voorstellen dat deze mogelijkheden een bron waren voor achterdocht, insinuaties en verdachtmakingen.

Voor de kinderloze echtgenote was de situatie extra pijnlijk, omdat zij buiten haar huiselijk leven weinig mogelijkheid had tot ontplooiing. Een gehuwde vrouw werd geacht niet „uithuizig” (*wāṣītu*) te zijn (*Codex Hammurapi* § 143). Zoals dat nu nog gewoonte is in het Nabije Oosten, brachten vrouwen de meeste tijd binnenskamers door. Voor de door haar man verachte vrouw moet het leven een tranendal zijn geweest. Welke middelen stonden een vrouw ter beschikking om zulk een somber lot af te wenden? Om bij een man in de smaak te vallen en hem te blijven behagen, kon zij gebruik maken van cosmetica. Zo neemt Ruth, voordat zij de nacht bij Boaz doorbrengt, eerst de tijd om zich te wassen, te zalven en mooie kleren aan te trekken (Ruth 3,3). Parfum (Hgl 1,12-14) en sieraden (Hgl 1,10-11) konden de aantrekkingskracht eveneens verhogen. Een kralensnoer kon al voldoende zijn om het hart van een man sneller te doen slaan (Hgl 4,9).

Naast de lichaamsverzorging en wat daarbij zoal kwam kijken, kon de gehuwde het van haar rivale winnen langs meer duistere wegen. Een Babylonische almanak voor de rituele vakman (*āšīpu*) geeft de geëigende tijden voor magische manipulaties die tot doel hebben „de rivale af te schrikken”⁸. Dezelfde tekst noemt ook rituelen die ervoor moeten zorgen dat de liefde van een man tot een vrouw wordt opgewekt⁹. Dat kon bijvoorbeeld bewerkstelligd worden door een *aban rāmi*, „liefdessteen”, te dragen, of door je man een liefdesdrank te schenken. Als aphrodisiacum waren „liefdesappelen” (*dūdā’im*) in trek, zowel in Israël (Gen 30,14-16; Hgl 7,14 [NBG 7,13]) als in Mesopotamië. Van Inanna/Ištar, de godin van de liefde, wordt gezegd dat zij dol is op appels en granaatappels (*KAR* 61 :2). Liefde kan dan ook zeer wel worden gestimuleerd door iemand sap van appels te drinken te geven, waarover een bezwering was uitgesproken¹⁰. Ook in het Hooglied wordt „granaatappelsap” genoemd naast „kruidenwijn” als een liefdesbevorderende drank (Hgl 8,2).

Buitengewoon boeiend voor ons onderwerp zijn de bewaard gebleven teksten van bezweringen, bestemd voor vrouwen die in de liefde weinig gelukkig waren. Een gebed tot Ištar, door het onderschrift gekenmerkt als een „tekst voor een vrouw wier echtgenoot boos op haar is”, luidt:

*Godin der godinnen, Ištar der mannen,
Die aan ervaren vrouwen een kleur van plezier geeft
en versma[de vrouwen] de liefde doet kennen;
Die de vergramde jongeling terugbrengt naar zijn schoonvaders huis:
Ik roep u aan, o Ištar, steeds weer roep ik u aan,
O Ištar (die zijt) in het hart van de hemel.
Omdat hij geen hartelijk woord meer tot me zegt,*

*Omdat hij boos is en niet meer met me spreekt -
Geef hem aan mij (terug) en
Op mijn woord en op het woord dat de Wijze Vrouwe spreekt
Doe mij herleven!
De(ze) bezwering is niet van mij,
Het is de bezwering van Ištar (en) Nanâ.
Ištar sprak (hem) tot mij en ik herhaalde (hem slechts) ¹¹.*

Een gelijkkluidend onderschrift treffen we aan na een tweeregelige Sumerische bezwering op een ander tablet. Daarop volgen dan de rituele aanwijzingen:

Bijbehorend ritueel: je (d.w.z. de rituele vakman) vlecht de pees van de achterpoot van een gazelle, hennep en rode wol ineen tot een koord, daarin leg je veertien knopen. Steeds als je een knoop legt moet je daarover de bezwering reciteren. De vrouw legt (het koord) om haar middel, bindt het vast en ze zal (opnieuw) bemind worden ¹².

Hetzelfde tablet bevat verschillende andere teksten die bedoeld zijn „om een vertoornde man terug te brengen” ¹³, opdat de vrouw „niet (alleen) zal slapen” (iii 10'). Helaas is het tablet nogal beschadigd, zodat van de meeste gebeden slechts fragmenten kunnen worden gelezen. Van het laatste gebed is het begin echter te aardig om hier niet in vertaling te geven:

*Ik roep u aan, o Ištar,
Metgezellin van de grote goden.
In de hemel, daar woont gij,
(Daar is) uw goddelijke woonplaats.
O Ištar, hij is kwaad op mij.
Breng de gramstorige bij mij terug!
Ook al is hij boos, laat hij tot mij terugkeren,
ook al is hij vertoornd, maak dat hij weer met me spreekt! ¹⁴*

Uit het bestaan van dergelijke, wat larmoyante teksten voor vrouwen, moet niet worden afgeleid dat de oud-Oosterse man geen liefdesproblemen kende. De reeds eerder genoemde Babylonische almanak maakt ook melding van een ceremonie die ervoor moet zorgen „dat de vrouw van een man (variant: je vrouw) haar ogen niet opheft naar een andere man” ¹⁵. Dat kwam blijkbaar voor en wekte gevoelens van jaloezie. Hartverscheurend is het tafereel van Paltiël, die zijn ex-vrouw Michal wenend uitgeleide doet (2 Sam 3,15-16). Liefdesverdriet was niet het monopolie van de vrouw. Toch was de situatie in het algemeen voor de man aanmerkelijk rooskleuriger. Ook voor hem bestonden in Mesopotamië rituelen en gebeden die ertoe moesten leiden, dat een vrouw liefde voor hem zou opvatten. Maar vrijwel zonder uitzondering gaat

het dan om een verovering; terwijl de hiervoor behandelde vrouwengebeden het oog hebben op een situatie van verstoord huwelijksgeluk, zijn de liefdesbezwingen voor mannen bedoeld om een nieuwe vrouw voor zich te winnen, al dan niet met het oog op een eventueel huwelijk. Bepaalde dagen van het jaar waren bij uitstek geschikt om „liefde van een vrouw voor een man” op te wekken¹⁶, „een vrouw te doen ‘praten’”¹⁷ of „om een vrouw te laten komen”¹⁸. Er zijn ons verscheidene rituelen en bezwingen bekend die genoemde doelen moesten bewerkstelligen.

Om een vrouw aan het „praten” te krijgen wordt het volgende middel aan de hand gedaan:

Je voegt mēsu-hout, palmboomhout, een saggillimud-steen en een patrijzetong samen in schapewol, je legt het aan het hoofdeinde van je bed; dan zal die vrouw, waarheen ze ook gaat, haar „praten” niet kunnen inhouden en kun je haar beminnen.

(*KAR* 61:22-25; zie voor de steensoort *CAD* S 65a, boven).

Een andere mogelijkheid is een Sumerische bezwering uit te spreken over een appel of een granaatappel. Wanneer de begeerde vrouw eenmaal het sap daarvan zal hebben gedronken, zal ze „tot je komen en kun je haar beminnen” (*KAR* 61:1-10, vgl. 69:1-5). De algemene naam voor de bij dit soort magische manipulaties passende teksten is *šiptu ša šūhi*, „liefdesbezwering” (*KAR* 61:r.26). Het Akkadische *šāḫū*, waarvan *šūhi* is afgeleid, betekent letterlijk „lachen”, maar net als het Hebreeuwse *šḥq*, „lachen”, heeft het de bijbetekenis van „de liefde genieten” gekregen. Zo’n liefdesbezwering kon bijvoorbeeld worden uitgesproken over een beeldje van de te veroveren vrouw, waarop voor alle zekerheid haar naam stond geschreven. Vervolgens werd de statuette begraven in de verwachting dat de beoogde vrouw eroverheen zou lopen, waarna ze zeker tot haar minnaar in spe zou komen (*KAR* 69:20-r.1). De tekst van dergelijke bezwingen was offensiever dan die van de corresponderende vrouwengebeden:

*Ik heb je gepakt, ik heb je gepakt en laat je niet gaan!
 Zoals pek de boot, zoals de god Šin de stad Ur,
 Zoals de god Šamaš de stad Larsa,
 Zoals Ištar de Ekur-tempel heeft gepakt,
 Zo heb ik jou gepakt en laat je niet gaan!
 Mogen de kleren die je draagt je tot zijn,
 Moge het bed waarop je slaapt zijn.
 Laat het bed je op de grond werpen
 En laat de grond tot je zeggen: sta op!
 [Dankzij het wo]ord dat de Wijze Ištar heeft gesproken¹⁹.*

Het begin van deze bezwering doet sterk denken aan een soortgelijke bezwering die in het Oud-Akkadisch is gesteld (eind 3^e millennium). Joan en Aage Westenholz, die een studie van deze moeilijke tekst maakten, meenden dat hij bedoeld was om afgewezen minnaars een nieuwe kans van slagen te geven²⁰. Een dergelijke interpretatie kan niet bewezen worden, maar is wel aannemelijk. In de tekst lijken verschillende partijen aan het woord te komen. Er wordt geopend met een evocatieve beschrijving van Ir'emum, de zoon van Inanna, een personificatie van de ontluikende liefde, vergelijkbaar met onze Cupido²¹. Later in de tekst verschijnt hij in meervoud: „de ir'emu's hebben haar verward en razernij over haar gebracht” (reg. 30-31). In de regels 12-24 is de vrijer aan het woord:

*Ik heb gepakt je mond die zo ver weg is,
Ik heb gepakt je bontgekleurde ogen,
Ik heb gepakt je schaamte (vol van geur) van urine.
Ik sprong in de tuin van Sîn
En velde daar dagelijks poppeltakken.
Loop bij de buksbomen achter mij aan,
Zoals een herder achter zijn kudde,
Een geit achter haar jong,
Een ooi achter haar lam, een merrie achter haar veulen.*

Tenslotte besluit de rituele expert met de volgende formule (reg. 33-38):

*Ik bezweer je bij Ištar en Išhara:
Zolang zijn nek en jouw nek
Niet tegen elkaar steunen,
Zul je geen rust vinden.*

De oudheid van dit soort bezweringen wordt nog eens onderstreept door een Sumerische tekst, die eveneens tot doel heeft een vrouw gunstig te stemmen tegenover een man. Al uit de eerste regels blijkt dat het niet om een willekeurige vrouw gaat, maar om een kar.ke₄, een prostituée. Klaarblijkelijk had ook deze categorie vrouwen haar liefde niet voor een ieder veil. Fascinatie en verlangen komen tot uitdrukking in de woorden van de verliefde man:

*Gezeten is het meisje een bloeiende appelboomgaard,
Strekt zij zich uit dan verblijdt ze een man.
Ze is een cedertak die beschutting biedt.*

*Ik strek naar haar mijn leden uit,
Mijn leden vol van hartstocht.
Ik strek naar haar de hand uit,
De hand vol van hartstocht.*

*Ik richt op haar het oog,
 Het oog vol van hartstocht.
 Ik wend tot haar de voet,
 De voet vol van hartstocht*²².

Hierop volgt een gedeelte dat de traditionele vorm heeft van een dialoog tussen de wijze god Ea en zijn zoon Marduk. De eerste onderwijst de laatste aangaande het middel dat de smachtende minnaar verlichting kan brengen:

*Room van een glanzende koe, melk van een šilam-koe,
 Room van een koe, room van een witte koe -
 Giet het in een schaal, die hoort bij het groene šakan-vat
 En spreng het op de borst van het meisje!
 Dan zal het meisje de open deur niet voor mij sluiten,
 Haar kind zal zij niet wegduwen (?)
 En zij zal achter mij aanlopen*²³.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat deze remedie in concreto werd toegepast.

Blijkens de zoëven geciteerde Sumerische bezwering lagen er voor de man ook buiten het huwelijk mogelijkheden om de genoegens der liefde te smaken. De aangewezen plaats hiervoor was het *bīt sābūti*, het café, of het *bīt aštammī*, een nachtverblijf annex herberg. Bij opgravingen te Susa heeft men zo'n café teruggevonden, net even buiten de stadsmuren. In de bodem waren biervaten ingegraven, waaruit men met een riet kon drinken. Dat het gebouw meer bood dan alcoholische versnaperingen blijkt uit de vele terracotta's met afbeeldingen van naakte vrouwen die in de buurt werden gevonden²⁴. De plaatsing van zo'n café annex bordeel lijkt te zijn bepaald door overwegingen van bereikbaarheid. Dikwijls bevond het zich in de *kārum*, het handelskwartier. Te Jericho was het huis van de hoer Rachab, waar de Israëlitische verspieders wilden overnachten, gelegen tegen de binnenzijde van de stadsmuur, d.w.z. met de ingang naar de centrale rondweg binnen de stad²⁵. In Mesopotamië was de godin Ištar de patroon van het café, dat háár café kan worden genoemd (ZA 32 [1918-19], 172:34). Hier lag een belangrijk werkterrein voor de *harimtu*, „prostituée” (vgl. het woord „harem”), die er haar clientèle vond²⁶. Voor de café-eigenaar (vaak een vrouw) was het vanzelfsprekend van belang dat de klanten het naar de zin hadden. Vandaar dat een ritueel dat erop gericht is „de winst voor de café-houder in het handelskwartier” te bevorderen²⁷ ook een gebed bevat dat door een lid van het vrouwelijk personeel moet worden uitgesproken:

*Ištar der landen, heldin der godinnen,
 Dit is uw voorraadkamer, verheug u en juich!
 Kom, treed binnen in ons huis,*

*En met u moge binnenkomen uw knappe bedgenoot,
 Uw minnaar en uw jongen-van-plezier.
 Mijn lippen - laten ze zuivere honing zijn,
 Mijn handen - laten ze een en al charme zijn,
 Mogen mijn schaamlippen (?) honinglippen zijn.
 Zoals vogels kwetteren boven de slang die uit zijn hol komt,
 Mogen zo de mensen zich om mij verdringen.
 In de voorraadkamer van Ištar, in het harû-vertrek van Ninlil,
 Onder de kudde van Ningizzida,
 Pak hem, breng hem naar mij toe en maak hem gewillig!
 Laat wie ver is tot mij weerkeren,
 En wie boos is bij mij terugkomen.
 Moge zijn hart als louter goud mij weer (onverdeeld) zijn toegedaan.*

*Gelijk de hemel de aarde bevochtigt
 En het gras zich vermeerdert,
 Mogen zo de kuruppu-maanden zich voor mij vermeederen²⁸.*

Al met al roepen de verschillende gebeden en bezweringen waarvan we nu een aantal voorbeelden hebben gezien een heel wat prozaïscher beeld op, dan de droomwereld die in de oud-Oosterse liefdeslyriek wordt bezongen. Daar heeft men ongehinderd lief tegen een paradijselijk decor; hier zijn verwaarloosde echtgenotes, teleurgestelde minnaars en financiële belangen aan de orde van de dag. Wat de goden met volle teugen genieten, is de mensen slechts mondjesmaat beschoren. In de gestalte van de Dood vinden zelf 's mensen grootste liefdes een te sterke vijand. Het Hooglied mag dan de liefde „sterk als de dood” noemen (Hgl 8,6), als het erop aankomt trekt de liefde aan het korste eind. Zeker waar het gaat om in de knop gebroken huwelijksgeluk is dat een tragische waarheid. In de Akkadische compositie die bekend staat als „Ištars afdaling in de onderwereld” is er sprake van het bewenen van „de jonge mannen die hun echtgenotes achterlieten, de jonge vrouwen die uit de schoot van haar echtvrienden zijn weggerukt”²⁹. Eenmaal komen wij een rouwklacht over een jonggestorven vrouw tegen, die in de mond van de overledene zelf is gelegd. Hier volgen twee fragmenten uit deze unieke Nieuw-Assyrische tekst (reg. 5-12, 19-23):

*Wat wàs ik blij, toen ik mijn vrucht droeg,
 Ja, blij was ik en blij was mijn echtvriend.
 Maar op de dag van mijn weeën versomberde mijn gelaat,
 Toen ik moest baren werden mijn ogen omfloerst.
 Met geopende handpalmen bad ik tot Bēlet-ilī:
 Gij, moeder der barenden, red mijn ziel!*

*Maar Bēlet-ilī hoorde niet en bedekte haar gelaat:
 Jij, waarom bid je steeds tot mij?
 Terwijl ik verkeerde met hem die mij liefhad,
 Sloop de dood schielijk mijn slaapvertrek binnen.
 Hij verdreef mij uit mijn huis,
 Scheidde mij van mijn echtvriend,
 En wendde mijn voeten naar het Land-zonder-[terugweg]³⁰.*

Tegen de verwijdering die de dood tot stand brengt is geen bezwering gewassen. Hier paste de Mesopotamische mens slechts resignatie. In de wetenschap dat „toen de goden de mensheid schiepen” ze „voor de mensheid de dood beschikten”, terwijl ze het leven in eigen handen hielden (*Gilgameš* X iii 3-5), is het raadzaam voor de mens zich tevreden te stellen met het huiselijk geluk dat hij nu geniet (*Gilgameš* X iii 12-14). En voor vele vrouwen was zelfs dat beetje geluk niet weggelegd; gevangen in een huwelijk waarin minachting haar deel was, bleef haar weinig anders over dan af en toe weg te dromen op de verhalen over goden die elkaar beminden onder een gelukkiger gesternte.

Kunnen we, terugkomend op de vraag waarmee dit artikel opende, tenslotte nog iets zeggen over de mogelijkheid die de hier behandelde gegevens bieden om tot de „kleine geschiedenis” van de Mesopotamische mens door te dringen? Ondanks het unieke karakter van sommige van de teksten (een oordeel dat bij een nog immer groeiende kennis van de Mesopotamische literatuur steeds onder voorbehoud moet worden gegeven), maken ook zij gebruik van traditionele vormen en frasen. Mogelijk heeft Westenholz gelijk als hij stelt, dat oudtijds veel van de liefdespoëzie niet bij de officiële, „canonieke” literatuur maar bij de volkskunst hoorde³¹. Toch zijn de meeste van de hier besproken liefdesbezwerings „canoniek”, zoals ook blijkt uit de „Babylonische Almanak”. Desondanks stellen ze ons in staat een glimp op te vangen van de gedachten en gevoelens die bij veel enkelingen zullen hebben geleefd. Ook al zijn die voor ons in een gestileerde vorm bewaard gebleven, ze zijn er niet minder authentiek om. Bij de geschiedschrijving zal ook met die meer verborgen facetten van de geschiedenis rekening gehouden moeten worden, wil aan de veelkleurigheid van het leven — ook toen en daar — recht worden gedaan.

Amsterdam

K. VAN DER TOORN

¹ Th. Jacobsen, *The Treasures of Darkness* (New Haven/London 1976), 27.

² *KAR* 158:ii 7,8.

³ J.A. Black, 'Babylonian Ballads: A New Genre', *JAOS* 103 (1983), 25-34.

- ⁴ Resp. E.G. Klauber, *Politisch-Religiöse Texte aus der Sargonidenzeit* (Leipzig, 1913), n°. 138:10, en R. Labat, *MDP 57* (1974), p. 62:iii 15.
- ⁵ *CT 2*, pl. 44 (= Bu. 91-5-9, 2176a):21-23: *zini Taram-Sagil Iltani izinni salāmiša isallim*.
- ⁶ J.A. Craig, *Assyrian and Babylonian Religious Texts*, I (Leipzig, 1895), 4:13-14 (dit tablet, K.2370, vormt een join met K.10322, ongepubl.).
- ⁷ *Maqlū VII*:23-30; R.C. Thompson, *Assyrian Medical Texts* (London, 1923) 67/3.
- ⁸ *šerretu purrudi*, A.T. Clay, *Babylonian Records in the Library of J. Pierpont Morgan* (= *BRM*), IV (New Haven, 1923), n°. 19:41; 20:49. Voor een behandeling van deze almanak zie A. Ungnad, 'Besprechungskunst und Astrologie in Babylonien', *AfO 14* (1941-44), 251-284.
- ⁹ *BRM IV 20:5*; O.R. Gurney/P. Hulin, *The Sultantepe Tablets (STT)*, II (London, 1964), n°. 300:9.10. Vgl. ook het ritueel „om een man welwillend te doen zijn tegenover een vrouw”, *STT 300:13*.
- ¹⁰ Vgl. *KAR 61*:8-10; 69:4-5.
- ¹¹ *STT 257*:r.2-9. Voor het begin van de tweede regel van dit gebed, *musimmat em-qé-e-ti*, vgl. de uitdrukking *pānija erqūtu isāmū*, „mijn grauw gelaat werd rood (van plezier)”, S. Parpola, *Letters from Assyrian Scholars* (Neukirchen-Vluyn, 1971), n°. 122:r.7-8. De emendatie van *em* tot *er* in onze tekst lijkt te gewaagd.
- ¹² Tisserand n°. 17 (zie voor deze tekst *Revue d'Assyriologie* 18 [1921] 21-27: ii 7'-14'). Voor een vertaling van deze tekst zie ook E. Reiner in *Le monde du sorcier (Sources Orientales 7)*; Paris, 1966), 93.
- ¹³ Tisserand n°. 17:iv 1'-6'; ii 15'-23' // *STT 249*:r.13-21.
- ¹⁴ Tisserand n°. 17:iv 11'-18'.
- ¹⁵ *BRM IV 19:10*; 20:21.
- ¹⁶ *BRM IV 20:6*; *STT 300:9*.
- ¹⁷ *BRM IV 19:4*; 20:17; *STT 300*:r.5. In een commentaar lijkt deze uitdrukking te worden uitgelegd als ging het om niets meer dan een ondervraging, *BRM IV 20:60*vv., vgl. *CAD E 38b* s.v. *edulū*. In een ritueel „om een vrouw aan het 'praten' te krijgen” (*KAR 61:22-25*) lijkt het echter vooral te gaan om een bereidwillige reactie op de avances van een man.
- ¹⁸ *mī.gin.na* // *sinništu ana alāku*, *BRM IV 20:57*. Vgl. *BRM IV 19:28*; 20:8.35; *STT 300:12.20.21*.
- ¹⁹ *KAR 69*:r.10-19, vgl. R.D. Biggs, *ŠA.ZI.GA: Ancient Mesopotamian Potency Incantations* (New York, 1967), 70-78, voor bewerking en bespreking van *KAR 61* en 69.
- ²⁰ J. en A. Westenholz, 'Help for Rejected Suitors', *Orientalia N.S.* 46 (1977), 198-219. De tekst in kwestie is I.J. Gelb, *Materials for the Assyrian Dictionary*, V (Chicago, 1970), n°. 8.
- ²¹ Het woord *ir'emum* is afgeleid van *ra'āmu*, vgl. W. von Soden, *Grundriss der Akkadischen Grammatik* (Rome, 1969), § 56 a 2.
- ²² *ZA 56* (1964), 115:7-13.
- ²³ *ZA 56* (1964), 116:29-35.
- ²⁴ Zie L. Trümpelmann, 'Eine Kneipe in Susa', *Iranica Antiqua* 16 (1981), 35-44 + afb. I-IV.
- ²⁵ Jozua 2,15. Zie C.H.J. de Geus, *De Israëlitische stad* (Kampen, 1984), 126-127 en afb. 38 voor zo'n rondweg.
- ²⁶ Voor de relatie van de *harimtu* met het café zie A. Falkenstein, *ZA 56* (1964), 118-119.
- ²⁷ Vgl. ook in de 'Babylonische Almanak', *BRM IV 19:14*; 20:25; *STT 300*:r.14.
- ²⁸ *ZA 32* (1918-19), 174:43-59. De *kuruppu*-manden bevatten ingrediënten voor de bierbrouwerij.
- ²⁹ R. Borger, *Babylonisch-Assyrische Lesestücke*, II (Rome, 1963), 88-89:34-35.
- ³⁰ K.890, copie bij S.A. Strong, *Beiträge zur Assyriologie* 2 (1894), 634, collaties passim in het *CAD*. Een vertaling van deze tekst, benevens enige literatuur, is ook te vinden bij M. Stol,

Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel (MEOL 23; Leiden, 1983), 68-69. Zie voor een recente literaire analyse Erica Reiner, „*Your thwarts in pieces, your mooring rope cut*”. *Poetry from Babylonia and Assyria* (Ann Arbor, 1985), ch. V, 'Lyric Poetry', 1. An Assyrian Elegy (85-93).

³¹ J. en A. Westenholz, *Orientalia* N.S. 46 (1977), 218-219.

DE OPKOMST VAN EEN NIEUWBABYLONISCHE FAMILIE: DE EGIBI'S

In de schaduw van de grote politiek*

Rond 1870 moet er in de ruïnes van Babylon een tekstvondst gedaan zijn die nog altijd niet in volle omvang gepubliceerd is, maar toch een beeld verschaft van het doen en laten van een welgestelde familie uit de Nieuw-Babylonische tijd: de Egibi's. Het grootste deel van de vondst lijkt door het Brits Museum verworven te zijn, doch een ander deel van het materiaal is verstrooid over tal van andere collecties, vooral in Parijs en New York, met geïsoleerde teksten bijna overal elders, van Triëst en Helsinki tot New Haven en nog verder. Een complicatie wordt gevormd door het feit dat van een aantal teksten zeer geslaagde en ook goed leesbare afgietsels in omloop zijn, die zo bedrieglijk op originelen lijken en zo goed leesbaar zijn dat ook mensen die veel tabletten in handen hebben gehad bedrogen uitkomen. Een dergelijk afgietsel in Leiden behoort tot de groep teksten die te maken hebben met de opkomst van de Egibi-tak van wie het archief afkomstig is.

Veel teksten uit het familiearchief van de Egibi's zijn gepubliceerd door Pater Johann Nepomucen Strassmaier S.J. in zijn *Babylonische Texte*, vanaf 1889, geordend naar de regeringsjaren van de Nieuw-Babylonische en Perzische koningen. B.F.A. Evetts droeg aan deze collectie de teksten uit de tijd van de kort regerende vorsten tussen Nebukadnezar II en Nabonidus bij. Helaas is deze publicatie onderbroken toen de druk tot het 23^e jaar van Darius I gekomen was. Teksten in het Brits Museum van na dat jaar, en bovendien alle materiaal waarvan de datum of verloren of onleesbaar is, bleven ongepubliceerd, ook al mag men aannemen dat er ergens nog niet gepubliceerde copieën van Strassmaier kunnen zijn. Brieven van en aan leden van de familie, doorgaans ongedateerd materiaal, zijn door Campbell Thompson, naast veel administratieve brieven uit Sippar, opgenomen in *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets* 22 (1906). Van veel van het in copie gepubliceerde materiaal bestaat nog steeds geen bewerking. Wel zijn er twee studies over de familie die de teksten naliet: de Berlijnse dissertatie van

S. Weingort, *Das Haus Egibi*, uit 1939 en de kritiek daarop van A. Ungnad in *Archiv für Orientforschung* 14 (1941-42), 57 ff.

Het is enigszins misleidend om over *de* Egibi familie te spreken. In de Nieuw-Babylonische tijd hadden zeker veel van de gegoede families in de steden een familienaam. Dat is dan vaak oorspronkelijk de eigennaam van een voorouder, of de naam is aan een beroep of een ambt, vaak een functie verbonden aan één van de grote heiligdommen, ontleend. Die namen gaan in sommige gevallen terug tot in het tweede millennium vóór Christus. Het hoeft dus niet te verbazen dat wij b.v. ook Egibi's in Uruk kennen, en dat er in de stad Babylon andere Egibi's dan die van ons archief waren, die wij in weer ander tekstmateriaal tegenkomen.

Het bestaan van familienamen in de Nieuw-Babylonische tijd is een belangrijk hulpmiddel bij de reconstructie van de archieven. Als personen niet alleen, zoals meestal in Mesopotamië het geval is, nader aangeduid worden met de naam van hun vader, maar ook met de familienaam is het gemakkelijker ze enerzijds te onderscheiden en anderzijds in hun familieverband te plaatsen. Het is jammer dat de echtgenotes van de personen die in de archieven voorkomen niet vaker genoemd worden. Een deel van de relaties en de samenhang tussen de families onderling blijft ons zo verborgen. Voor reconstructie van de archieven zijn de vrouwelijke relaties van de archiefbezitters van groot belang. Het gaat in de privé-archieven altijd om bezit en dat wordt, via wat de vrouw in het huwelijk meenam, ook in de vrouwelijke lijn overgedragen. Via huwelijk is b.v. ook een groot bestand aan teksten van de familie Nûr-Sîn in het Egibi-archief terecht gekomen, maar daarover niet hier.

Bezit en het hebben van teksten hangt met elkaar samen; verlies van bezit houdt ook verlies van teksten in. Immers, verkocht men huis of grond, in ons geval hetzij dadelboomgaarden hetzij graanland, of ook slaven, dan werden alle eerdere teksten die op het goed in kwestie betrekking hadden mee overgedragen. Voor ons is dat vaak een probleem, omdat wij steeds in familiearchieven stukken tegenkomen waarvan wij de aanwezigheid niet zonder meer kunnen verklaren. Wij hebben lang niet alle schakels in de keten van handelingen, die uiteindelijk tot de verwerving van het betrokken bezitsbestanddeel door de eigenaars van het archief leidde. Dat spreekt eigenlijk vanzelf: lang niet alle teksten zijn gepubliceerd, en er zullen zeker ook teksten werkelijk verloren zijn geraakt na de vondst van het archief, of stukken zijn achtergebleven, die al in de oudheid hadden moeten zijn overgedragen.

Het Egibi-archief uit Babylon is zeker het grootste bekende familiearchief uit de periode die de regeringen van Nabopolassar tot en met Darius I (626-486 v. Chr.) omvat. Een enkele tekst dateert uit het einde van de regering van

de eerstgenoemde, terwijl het archief ophoudt in de eerste jaren van de regering van Xerxes, wanneer politieke gebeurtenissen kennelijk een einde maken aan de betekenis ook van andere ons bekende families. Hier willen wij het hebben over de opkomst van de familie, of liever van die tak van de familie Egibi waarvan wij teksten hebben, en die was in het deel van de Egibi clan waartoe zij behoorde wel niet de oudste. De basis voor het succes van de familie, weerspiegeld in een groot archief, werd gelegd door de activiteiten van vooral één man, Nabû-aḥḥê-iddina, (voortaan N.), zoon van Šulā¹.

Voorop moet hierbij misschien iets anders staan. Als men de massa van de Nieuw-Babylonische contracten bekijkt, is het opvallend hoe vaak één van de partijen, of een direkt familielid, optreedt als schrijver van de oorkonde. Het is in zulke gevallen bijna altijd de partij die iets verkoopt of een schuldbekentenis uitschrijft. Dit wijst op een behoorlijke verbreiding van de schrijfkunst — en het vermogen een oorkonde op te stellen — niet alleen onder de bezitters van tempelambten, maar ook in de commerciële kringen waartoe de Egibi's behoorden. Wij kunnen vaststellen dat een aantal leden van de familie de schrijfkunst machtig was. Dat geldt ook voor de grondlegger van het familievermogen. Dat hij betekenis hechtte aan de kunst van het lezen en schrijven, blijkt uit een tekst uit het tiende jaar van Nabonidus, die als feit vaststelt dat een zekere Kalbā, een zusterzoon van N., moet gelden als zijn eigen zoon. Er staat dat N. „hem vanaf zijn jeugd opvoedde en hem lezen en schrijven leerde” (*ultu šeḫi urabbūšu u liginnu ušaqbūšu*). Kalbā treedt inderdaad op als schrijver van teksten. Ook de andere mannelijke personen die zeker of waarschijnlijk zonen van N. waren, traden incidenteel op als schrijvers.

De Egibi's behoorden niet tot de kringen die nauw verbonden waren met de tempels van Babylon, waaronder die van Marduk de belangrijkste was. In het archief komen geen teksten voor die betrekking hebben op inkomsten uit tempelambten die in het bezit van de Egibi's waren. Ook in de archieven van sommige andere families ontbreken zulke stukken, terwijl zij bij andere families een hoofdbestanddeel van het archief vormen. Misschien moeten wij ons afvragen of wij niet hier op het spoor zijn van één van de grote onderscheiden in de Laat-Babylonische samenleving, met mogelijk grote politieke betekenis.

1. *Achtergronden*

Kunnen wij iets te weten komen over de achtergronden van onze Nabû-aḥḥê-iddina? Zijn vader heette Šulā, een voornaam die in de Egibi-familie frekwent is; uit de teksten is zeker dat hij de zoon was van Nabû-zêr-ukîn. Hij

had waarschijnlijk meer zoons dan N. — dat blijkt al uit diens naam, die vertaald luidt „Nabû heeft broers gegeven” — maar zij spelen geen rol van belang in de periode die ons aangaat. Vader Šulā overleed waarschijnlijk aan het einde van het 23^e of het begin van het 24^e jaar van Nebukadnezar II. Wij zien N. dan tenminste zaken regelen die voortvloeien uit de nalatenschap van zijn vader. Die regeling duurde jaren. In het 22^e jaar had N. nog bij het leven van zijn vader, een document moeten opstellen over een graanschuld van zijn vader. Opvallend is dat er geen spoor van een erfdeling is: de andere zoons waren overleden of het familiebezit bleef ongedeeld tussen de broers. Dit laatste is in deze periode niet ongewoon, maar men zou dan wel stukken over gemeenschappelijke exploitatie verwachten, en die ontbreken. Men moet er dus mee rekenen dat personen die ongeveer een halve generatie later genoemd worden als zonen van Šulā, in werkelijkheid niet broers van N. waren, doch zoons van een andere Šulā Egibi.

De zaken waarin de vader en grootvader van N. betrokken waren maken niet de indruk van werkelijk grote omvang te zijn geweest. Zij kwamen vermoedelijk uit een plaatsje waarvan de naam misschien Saḥritu gelezen moet worden. Het wordt algemeen in de niet te verre omgeving van Babylon gezocht, hoewel misschien een ligging dicht bij Uruk overwogen kan worden. Ook een andere tak van de familie Egibi komt in dit plaatsje in vroege oorkonden uit het archief voor. Meest gaat het om financiële kwesties en compagnonschappen. Šulā kocht een enkele slaaf. Hij bezat een kok die enige malen als onderpand bij transacties in oorkonden verschijnt. Hij had verder een compagnonschap gesloten met een zekere Mušēzib-bēl zoon van Marduka. De oudste oorkonde in het archief handelt daar al over, doch de aard van het bedrijf blijft duister. Er zijn een paar leningen, een enkele oorkonde over niet grote partijen dadels, en er is een oorkonde over de ontbinding door de rechters van een partnerschap die de compagnons samen met twee andere personen, een vader en een zoon, tegen het einde van de regering van Nabopolassar waren aangegaan: het resultaat is een betaling van 50 sikkels zilver. Duidelijk geen omvangrijke onderneming. Vader Šulā was wel geen vermogend man; zijn affaires speelden zich kennelijk vooral in de provincie af. Likwidatie van die zaken bracht misschien een zekere hoeveelheid zilver binnen, meer dan aan schulden betaald moest worden. Het tegoed van 10 mine zilver in Nbk 136 is een behoorlijk bedrag, maar daar stonden schulden tegenover, in Nbk 142 b.v. bijna 2 mine zilver. Men zal niet ver van de waarheid af zijn als men aanneemt dat N. zijn jeugd doorbracht in een niet arme, maar ook niet zeer rijke familie van plaatselijke handelaren, en dat hij niet alleen de kunst van het schrijven maar ook die van het opstellen van documenten leerde. Het eerste bewaarde, door hem geschreven stuk stamt uit

het 15^e jaar van Nebukadnezar II (591 v. Chr.). Het is dus waarschijnlijk dat hij in de tweede helft van de regering van Nabopolassar geboren is.

Al tijdens het leven van zijn vader moet N. en misschien de familie, de stap naar de hoofdstad gezet hebben. Van het begin af moet hij ook de gewoonte gehad hebben van de documenten die hij, als schrijver, of in een officiële capaciteit, als rechter, voor anderen opstelde een copie voor zichzelf te bewaren. Alleen zo is te verklaren dat een reeks documenten, die op het oog niets met de zaken van de familie Egibi te maken hebben, te vinden zijn tussen oorkonden die wel in dat archief thuishoren.

2. *Loopbaan*

De eerste van deze teksten is gedateerd in het 15^e jaar van Nebukadnezar II. Het is een wederzijdse belofte van twee partijen onderlinge schulden te verrekenen en dan tekorten aan te zuiveren. Het is niet duidelijk of dit een stuk uit de sfeer van de rechtbank is of een zuivere privé-aangelegenheid betreft. Het lijkt in ieder geval het begin te zijn van N.'s advocatenloopbaan, die wij natuurlijk niet in details kunnen volgen, doch die hem kennelijk in contact bracht met zeer invloedrijke personen in de onmiddellijke omgeving van de koning. Als wij hem een advocaat noemen dan is dat een anachronisme. De betiteling is afgeleid van het bestaan van een reeks oorkonden die niet-familiezaken betreffen en juridische achtergronden hebben. De in Oud-Babylonische en Oud-Assyrische teksten voorkomende functie van *maškim* of *rābišu* die men met „advocaat” zou kunnen vertalen, komt in de Nieuw-Babylonische tijd niet voor.

Een eerste blijk is zijn optreden, in het 34^e jaar van Nebukadnezar, als schrijver in Takreta'in — waarschijnlijk het huidige Tekrit aan de Tigris; in deze tijd een centrum van schapenteelt — in een oorkonde betreffende een geschil over schapen toebehorende aan Neriglissar, ongetwijfeld de latere koning, tussen personen uit diens entourage. In het 40^e en 41^e jaar van Nebukadnezar verbleef N. vermoedelijk langdurig in Opis als officiële gerechtssecretaris of schrijver (om het woord advocaat te vermijden), die belast was met de regeling van geschillen, waarin opvallend vaak slaven (*qallu's*, „kleinen”) van Neriglissar een rol spelen. In de meeste gevallen gaat het om documenten waar personen een termijn gesteld wordt om bewijzen voor hun zaak aan te voeren. Het kan hier zeker om stukken gaan die bij processen voor de rechtbank horen, temeer omdat het in één geval om compensatie voor het doden van een slaaf gaat. Slechts één tekst lijkt over een misschien wat uitzonderlijk huwelijk te gaan:

Nabû-ah-iddina, zoon van Ap[.....], heeft als volgt tot Dalilieššu, zoon van Arba'ilajja, gesproken: „Geef mij je dochter Banāt-Esaggil, de zangeres, zij zal

mijn vrouw zijn”. *Dalilieššu stemde in: Banāt-Esaggil, zijn dochter, de zangeres, gaf hij tot vrouw. Als Nabû-ah-iddina Banāt-Esaggil in de steek laat en een ander trouwt zal hij haar 6 mine zilver geven, en zij mag naar een plaats die haar past gaan. Ten dage dat Banāt-Esaggil met een andere man aangetroffen wordt zal zij door de ijzeren dolk sterven. Dat zij het (overeengekomene) niet zullen verbreken bezworen zij bij Nabû en Marduk, hun goden, en bij Nebukadnezar, de koning, hun heer.* (5 getuigen en de schrijver Nabû-ah-iddina, zoon van Šulâ Egibi). Opis, 13-II, jaar 41 van Nebukadnezar (16 september 564).

Het ontbreken van vermelding van door de vrouw meegebrachte goederen, de straf gesteld op eventuele echtbreuk en vermoedelijk ook haar beroep wijzen op bijzondere omstandigheden. Opis lag waarschijnlijk bij de monding van de Diyala aan de Tigris. De vooral in Hellenistische tijd waarneembare verschuiving van het zwaartepunt van het land naar het Tigrisgebied begint zich al vanaf de vroege Nieuw-Babylonische tijd af te tekenen: Opis wordt een plaats van administratieve betekenis, nadat de strategische betekenis al in de Assyrische tijd duidelijk geworden was.

Ook in later jaren blijft N. optreden als schrijver van teksten die men kan rekenen tot schikkingen in civiele zaken. In het laatste jaar van Neriglissar b.v., in een geschil over een afrekening over leer, en een garantie door borgen gegeven dat iemand in een geschil zal voorkomen. Een tekst waarvan de datum gedeeltelijk verloren is, uit de regering van Nabonidus, noemt Nabû-ahhê-iddina als schrijver van een rechtscollege bestaande uit de opperrechter (*sartennu*) en de koninklijke rechters. Vermoedelijk was dit aan het begin van diens regering, want in het 2^e jaar van Nabonidus behoort N. zelf, onder dezelfde opperrechter, tot de rechters, terwijl hij ook in diens 6^e en 9^e jaar als zodanig optreedt. Op het laatst van zijn leven is hij nog als rechter betrokken in de ingewikkelde schuldregeling rond een adoptie (misschien ook een vrijlating) van slaven door een kinderloos echtpaar uit Kiš, waarvan de erfenis kennelijk door de aangetrouwde familie geweigerd werd. Het is in dit geval niet duidelijk of de bij het proces behorende stukken door N. gehouden werden of via een schuldenregeling van de als borg bij de zaak betrokkene, als retroacta in Egibi-handen kwamen. Ook hier konstateren wij in ieder geval een nauwe financiële betrokkenheid van de Egibi's bij een rechtzaak waarin zij niet direkt partij waren.

De oorkonde Nbn 356, uit het 9^e jaar van Nabonidus, kan licht werpen op een situatie die misschien vergelijkbaar was met de persoonlijke omstandigheden van N. Het is opmerkelijk dat hij in deze zaak als rechter kon optreden, omdat hij er zelf in genoemd schijnt te worden en ook de schoonvader van zijn zoon erin betrokken is. Het is echter goed mogelijk dat dat huwelijk pas na N.'s dood werkelijk gesloten werd². De tekst luidt in vertaling:

Bunanītum, de dochter van Hariṣā, sprak als volgt tot de rechters van Nabonidus, de koning van Babylon: „Apla-Addu-natan, de zoon van Niqmada, wenste mij tot vrouw en hij nam $3\frac{1}{2}$ mine zilver als mijn huwelijksgave (van mijn ouders) in ontvangst. Ik baarde hem een dochter. Ik en Apla-Addu-natan verrichtten de normale commerciële handelingen met het zilver van mijn huwelijksgave. Een huis met een oppervlak van 100m^2 in het stadsdistrict van Borsippa dat „Klein(stad) over de rivier” heet, kochten wij samen voor $9\frac{1}{3}$ mine zilver (van ons zelf) en $2\frac{1}{2}$ mine die wij als aanvullende hypothecaire lening (?) bij Iddina-Marduk, de zoon van Iqiša Nûr-Sin opnamen. In het 4^e jaar van Nabonidus, koning van Babylon, vroeg ik Apla-Addu-natan, mijn echtgenoot, hoe het met mijn huwelijksgave stond. Uit vrije wil stelde hij een oorkonde over die 100m^2 huis in Borsippa op, en droeg mij die voor altijd over. In mijn oorkonde nam hij de volgende bepaling op: „De $2\frac{1}{2}$ mine zilver die Apla-Addu-natan en Bunanītum bij Iddina-Marduk opnamen en voor dat huis betaalden, hebben zij samen afbetaald”. Dit tablet zegelde hij en hij nam er de vloek van de grote goden in op. In het 5^e jaar van Nabonidus adopteerden ik en mijn man Apla-addu-natan Apla-Addu-abara. Wij stelden zijn adoptie-tablet op. 2 mine 10 sikkels zilver en huisraad merkten wij aan als huwelijksgave voor mijn dochter Nuptā. Mijn echtgenoot overleed en nu maakt Aqabbi-ili, zoon van mijn schoonvader, aanspraken op het huis en alles wat mij bij gezegelde oorkonde is toegewezen, en ook op Nabû-nûr-ilāni, die wij voor zilver van Nabû-ahhê-iddina verworven. Ik heb hem voor U gebracht, beslis tussen ons”.

De rechters hoorden hun verklaringen. Zij bestudeerden de tabletten en documenten van Bunanītum. Zij kenden Aqabbi-ili geen rechten toe op het huis in Borsippa dat bij wijze van haar huwelijksgave aan Bunanītum was overgedragen, op Nabû-nûr-ili, die zij en haar man hadden gekocht, en op het totale bezit van Apla-Addu-natan. Bunanītum en Apla-Addu-abari bevestigden zij in de rechten zoals die uit hun tabletten bleken. Aan Iddina-Marduk was al eerder de $2\frac{1}{2}$ mine zilver terugbetaald, die als deel van de prijs van genoemd huis door hem (als hypotheek) gegeven was. Verder was Bunanītum (t.a.v.?) de $3\frac{1}{2}$ mine zilver van haar huwelijksgave bevredigd, terwijl Nuptā met haar half-aandeel, (zijnde) Nabû-nûr-ilani, in overeenstemming met de bepaling door haar vader gemaakt, tevreden was gesteld. Bij dit vonnis (waren aanwezig): (volgen de namen van zes rechters en twee schrijvers). Babylon, 23-VI, jaar 9 van Nabonidus, koning van Babylon (547 v. Chr.).

Behalve de nauwe betrokkenheid van de familie van de klaagster bij transacties met de kringen waartoe de Egibi's behoorden, is deze oorkonde om een andere reden van belang: alleen overblijvende moeders en dochters hadden het moeilijk met de aangetrouwde familie van de moeder. Deze moeilijkheden waren kennelijk voorzien. Voordat een zoon werd geadopteerd,

waarschijnlijk gezien de eigenaam een familielid, werd eerst het eigen bezit van de adoptief-moeder gedefiniëerd, daarna volgde adoptie, en, hoewel dat niet uitdrukkelijk vermeld wordt, waarschijnlijk een huwelijk van de geadopteerde zoon met de (enige) dochter, die zo beschermd werd tegen aanspraken van de familie. Wij moeten op deze kwestie terugkomen³.

Hoe weinig wij van de rechtspraak weten blijkt uit een toevallig bewaarde kleine oorkonde uit het 11^e jaar Nabonidus die N. als rechter noemt. In die functie belooft hij een andere koninklijke functionaris een bedrag in zilver te betalen. Was het noodzakelijk dat een rechter kapitaalkrchtig was, zodat hij (tijdelijk) credieten kon verlenen?

3. *Contacten met het hof*

Wij kunnen N.'s rechterlijke loopbaan niet los zien van zijn al genoemde relaties met Neriglissar en latere andere hooggeplaatsten. Deze invloedrijke connecties hadden natuurlijk praktische financiële gevolgen. Een reeks teksten toont ons N. als zakelijk partner en zaakwaarnemer van Neriglissar en diens gevolg al tijdens de regering van Nebukadnezar II. Het merkwaardige feit doet zich voor dat nog na de dood van Neriglissar én van diens zoon Labâši-Marduk diens entourage als groep lijkt voort te bestaan. De contacten werden ongetwijfeld versterkt door het feit dat één van Neriglissar's slaven in een als pand genomen huis naast N. kwam te wonen, ook al was die situatie kennelijk niet zonder praktische problemen. De eigenaars van het in pand gegeven huis beloofden N. namelijk dat zij geen rechten zouden laten gelden op de achteruitgang van zijn huis, doch gebruik zouden maken van een uitgang die uitkwam op een naast het huis lopend kanaal. Deze verklaring maakt ineens nog meer duidelijk: twee dagen later koopt dezelfde man, die eerst slaaf van Neriglissar heette te zijn, nu als slaaf van de „zoon des Konings”, d.w.z. van niemand anders dan de persoon die wij kennen als Belšazar, de betrokken grond, en die grond blijkt te grenzen aan een huis van Belšazar. Deze had dus bezit in hetzelfde rijtje huizen waar N. woonde. Enige jaren later huurt de Armeese schrijver (*sipiru*) van genoemde Belšazar een huis van N. tegen straks uiteen te zetten gebruikelijke condities. De buurt waar onze Nabû-aḥḥê-iddina woonde speelde een onmiskenbare rol in zijn loopbaan.

Wij zagen het gevolg van Neriglissar uiteindelijk overgaan op Belšazar, nadat deze zelfde mensen tijdens de regering van Neriglissar hadden toebehoord aan Labâši-Marduk als kroonprins. Misschien kan men het „hof van de kroonprins” als een instelling beschouwen, waarmee N. en later zijn zoon Itti-Marduk-balātu lucratieve contacten onderhielden.

4. De ontwikkeling van het familie-bezit

Onder de oorkonden afkomstig van zijn vader — maar wel al door hemzelf, zij het niet geheel duidelijk, d.w.z. „professioneel” opgesteld — kon N. een document uit het 22^e jaar van Nebukadnezar II aantreffen. Het is enerzijds een schuldbekentenis door zijn vader Šulā, maar anderzijds weet het te vermelden dat Šulā op het einde van zijn leven in Babylon een huis bewoonde tegen condities zoals die veel vaker in deze tijd voorkomen. De huiseigenaar/verhuurder ontvangt van de „huurder” een bedrag in zilver en de „huurder” krijgt daarvoor in ruil de beschikking over een huis (of slaven) op conditie dat hij geen rente voor het kapitaal zal ontvangen, maar ook geen huur zal betalen. Soms wordt daarbij een termijn genoemd, soms lijkt het om een verkapte verkoop te gaan. In de bedoelde oorkonde verplicht Šulā zich echter wél huur aan een ander dan de eigenaar te betalen, als rente voor een schuld waarvoor hij aansprakelijk was, maar die hij, blijkens een latere oorkonde, niet zelf aangegaan was. Deze schuld ten gevolge van borgstelling was bij het overlijden van Šulā nog niet geheel afbetaald. Zijn zoon N. bleef het huis kennelijk op dezelfde basis als zijn vader bewonen, totdat hij in het 26^e jaar van Nebukadnezar II kocht. Een half jaar later regelde hij ook de aanspraken van degene die eerst dan een medeschuldeiser bij de oorspronkelijke eigenaar blijkt te zijn. Deze ingewikkelde verhoudingen moeten een advocatenparadijs hebben betekend, waarin veel van de onroerend goed-transacties niet vrijwillig tot stand kwamen.

Het is opvallend dat de eerste oorkonde over verwerving van grond buiten de stad door N. dateert uit het jaar dat Neriglissar begon te regeren (559 v. Chr.). Allereerst is er een tekst in Brussel over grond in Til-qaluna, in de omgeving van Kutā, die kennelijk door de eigenaar al gedeeltelijk verpand was. Verder is er het tablet waarvan het afgietsel in Leiden verzeild raakte en waarvan het origineel door Pinches werd opgenomen in deel 5 van Rawlinson's *Cuneiform Inscriptions of Western Asia*. Het is dus één van de eerste gepubliceerde Nieuw-Babylonische oorkonden. Het gaat om graanland tegenover de Enlilpoort in Babylon, dat voor niet minder dan in totaal $22\frac{1}{3}$ mine, dus 11 kg. zilver werd verkocht door vier broers uit de familie Eṭeru. Die verkoop was niet vrijwillig, want het opgebrachte bedrag werd naar de tresorie van de god Marduk gebracht als prijs voor runderen die de vier broers als „vergoeding” (*šullundu*) aan de god moesten betalen. Het zou daarbij om een eindafrekening wegens achterstallige, normale levering kunnen gaan, maar het is net zo goed mogelijk dat het om een opgelegde straf gaat. Een gewone prijs voor een rund was in deze tijd 20 sikkels; het bedrag van $22\frac{1}{3}$ mine vertegenwoordigt dan 67 dieren. Een diefstal van 2 runderen uit

tempelbezit betekende bij een normale, voor tempelgoed geldende dertigvoudige boete een straf van 60 stuks.

De werkelijke achtergronden van de zaak kennen wij niet, maar de verkoop van de grond geschiedde in aanwezigheid van de hoogste bestuursambtenaren van Babylon, de „gouverneur” (*šakin tēmi*), een college bestaande uit zeven rechters, en een viertal schrijvers, die het document allen zegelden, zodat het duidelijk is dat het hier niet om een vrijwillige transactie ging. In onze ogen is het natuurlijk een beetje vreemd dat de koper een man is die zelf behoorde tot de groep waaruit de rechters voortkwamen, en die in deze tijd, een periode van grote politieke problemen, verwickeld was in een andere grote affaire waarbij de hoogsten in den lande betrokken waren. Dit waren de jaren 562-556 v. Chr. waarin Nebukadnezar II overleed, zijn zoon Amêl-Marduk vermoord werd, Neriglissar kort regeerde, Labâši-Marduk eveneens een gewelddadige dood onderging, en Nabonidus opvolgde, met al dadelijk Belšazar in een invloedrijke positie.

Hoe Nabû-ahhê-iddina profiteerde van zijn relaties tot de politieke machthebbers blijkt vooral uit de gecompliceerde gebeurtenissen rond wat men „het faillissement van Nabû-apal-iddina” (zoon van Balātu uit de familie „Marskamer”, *ša nāšišu*) zou kunnen noemen, al is de uiteindelijke afloop van deze zaak niet in alle aspecten duidelijk. N. trad weliswaar als zaakwaarnemer van Neriglissar op, maar werd vermoedelijk uiteindelijk toch de eigenaar van het kostbare huis waarom de zaak draait.

De wortels van deze zaak gaan terug tot het midden van de regering van Nebukadnezar II. Dit blijkt uit een reeks teksten die bewaard moet zijn gebleven in het familiearchief van de Egibi's, en die waarschijnlijk slechts een klein deel uitmaakt van wat een veel langere reeks was. Wij kunnen de accumulatie van schulden van Nabû-apal-iddina volgen tussen het 16^e en het 37^e jaar van Nebukadnezar; daarna volgen er een aantal afbetalingen, die door N. gedaan worden. De schuldeisers wier vorderingen door een pand gedekt werden ontvingen het bedrag van hun schuld volledig terug; degenen die minder gelukkig waren kregen slechts 50 %. Het blijkt dat deze betalingen gerealiseerd konden worden door verkoop van het huis van Nabû-apal-iddina, de schuldenaar, aan Neriglissar, die niet onder de schuldeisers lijkt voor te komen. Het is een pikante bijkomstigheid dat deze schuldenregeling plaats vond, terwijl de intriges die leidden tot de moord op koning Amêl-Marduk, waarin Neriglissar stellig een belangrijke rol speelde, beraamd werden. De verandering in de status van Neriglissar van privé koper, nog ruim een maand vóór de staatsgreep aangeduid als „zoon van Bêl-šum-iškun”, blijkt vooral uit het feit dat daarna „het paleis”, wij zouden zeggen „de staat”; koper van het huis heet te zijn.

Het verdere verloop van de zaak is niet duidelijk. Neriglissar kocht ook, met onze N. als tussenpersoon, aangrenzende stukken grond. In het 6^e jaar van Nabonidus is nog sprake van een huis „van Nabû-apal-iddina” dat in pand genomen is door N. en door hem tegen een jaarlijkse rente van 32 sikkels en enige extra's verhuurd wordt. Als het inderdaad hetzelfde huis is als dat dat verkocht werd om de schulden te delgen, dan is dat een zeer magere jaarlijkse opbrengst: 32 sikkels representeert bij een normale rente van 20 % per jaar niet meer dan een kapitaal van $2\frac{2}{3}$ mine. Wel moet worden opgemerkt dat de tekst over het faillissement nog een andere rechthebbende op ongespecificeerde betalingen noemt. De totale ons bekende betalingen namens Neriglissar bedroegen 58 mine en niets toont aan dat dat alles was, hoewel ook de mogelijkheid van dubbeltelling van een enkele kleine post bestaat. Het lijkt uit andere stukken duidelijk dat de bemoeienis van N. met het faillissement van Nabû-apal-iddina niet afgedaan was met de verkoop van het huis⁴.

De gebeurtenissen tonen ons N. in onmiddellijk contact met de politieke hoofdrolspelers van zijn tijd en in het bezit van aanzienlijke bedragen aan zilver. Bij deze eerste onroerend goed-transacties, die steeds een aspect van onvrijwilligheid hebben, spelen „connecties” een grote rol, en die „connecties” betekenden ook verder veel.

In de documenten waarin N. als gerechtsschrijver of als rechter verschijnt, komt als collega, in beide hoedanigheden, een zekere Nergal-banunu, familie Rab-banî, voor. Deze persoon is stellig gelijk aan Banunu, zoon van Šillā, familie Rab-banî, met wie N. aan het einde van het 3^e jaar van Nabonidus een deel van de grond kocht die een verre verwant van een ander lid van de familie Rab-banî had gekocht. N. en Banunu sloten kennelijk een compagnonschap tot exploitatie van dit bezit, dat bestond uit dadeltuï, graanland en braakliggende grond. Zij lieten de bewerking aan anderen over. De prijs, meer dan 21 mine zilver, is aanzienlijk, doch werd misschien niet direkt volledig betaald. De grond lag buiten de stad, benedenstrooms van het Banîtu-kanaal bij de Zamama-poort, volgens een bijbehorende kwitantie aan de weg naar de stad Kisj. Dit compagnonschap werd na de dood van beide partners nog door hun zoons voortgezet.

Het is opvallend dat in veel omvangrijke grondtransacties een uit enige personen bestaand college van schrijvers optreedt, vaak personen die wij als gerechtsschrijvers kennen. Wij vinden hen bijvoorbeeld terug aan het einde van het 4^e jaar van Nabonidus, bij de aankoop van een dadeltuï „aan de koninklijke weg in het veld waar het Borsippa-kanaal van de Euphraat aftakt, bij de Nabû-poort” (het ging om een geringe aankoop ter waarde van niet meer dan ruim $1\frac{1}{2}$ mine zilver). Binnen een jaar wist N. zijn bezit hier te

vergroten door twee verdere kleine aankopen, en misschien is er ook een samenhang met twee andere aankopen in het 10^e jaar. Men kan vaststellen dat als N. eenmaal ergens vaste voet had gekregen, hij er naar streefde zijn bezit te vergroten en af te ronden, een streven dat door zijn zoon werd voortgezet.

De gepubliceerde oorkonden geven waarschijnlijk slechts een gebrekkig beeld van het grondbezit van N. Hij moet ook dadeltuinen en graanvelden bezeten hebben aan het Nieuwe Kanaal bij de Enlilpoort. Een fragment van een prachtoorkonde noemt enige posten dadels die N., kennelijk als grondeigenaar, aan pachters van dadeltuinen oplegde. Dadels werden altijd voor de oogst aan de boom geschat, om verduistering door de pachters onmogelijk te maken. Een nog beschadigder oorkonde noemt ook graan.

Toen N. in de eerste helft van het 13^e jaar van Nabonidus (543 v. Chr.) overleed was zijn grondbezit in de omgeving van Babylon voor iemand die met weinig was begonnen waarschijnlijk kostbaar, maar niet werkelijk geconsolideerd. Zijn zoon, Itti-Marduk-balātu, wist echter zijn politiek voort te zetten. Hij kwam bijvoorbeeld met succes door een proces, dat de oorspronkelijke eigenaars aanspanden over grond die zijn vader had gekocht, doch waarop zoons van de verkoper op bedrieglijke wijze een verdere betaling poogden te krijgen. Daarbij werd de klagers een tienvoudige boete opgelegd: 50 mine zilver voor het gebruik van een valse oorkonde, een uiterst zware straf omdat de claim slechts een halve mine gold. Bij de ingewikkelde bezitsverhoudingen veroorzaakt door compagnonschappen en ongedeelde familiebezit moeten geschillen aan de orde van de dag geweest zijn; goede contacten in de wereld van de rechtbanken moeten waardevol geweest zijn.

Opvallend weinig oorkonden van N. hebben te maken met huishuur of met huizenbezit, ook al is het duidelijk dat onze kennis onvolledig is. Des te meer stukken noemen het verwerven van slaven, maar ook daar krijgt men de indruk dat N., vergeleken met zijn zoon bescheiden was. Opvallend is dat het bij één van de eerste slavenaankopen weer om een aankoop gaat waarbij de verkopers, familieleden, in moeilijkheden verkeerden. Een andere vond in het 33^e jaar van Nebukarnesar II in Opis plaats, in aanwezigheid van personen uit het gevolg van Neriglissar. De opkomst van Nabû-ahhê-iddina lijkt onlosmakelijk verbinden met de problemen waarin anderen verkeerden, of met zijn voorname relaties.

5. *De familie*

Een groot probleem, voor ons, is de onmiddellijke familie van Nabû-ahhê-iddina, Met name zijn echtgenote en zoons. Heel vaak in de Nieuw-

Babylonische periode spelen de echtgenotes van leden van vooraanstaande burgerlijke families een prominente rol in familie zaken. Niet zo de echtgenote van Nabû-ahhê-iddina. Haar identificatie is slechts mogelijk aan de hand van een fragmentaire oorkonde uit het begin van de regering van Cyrus, die een Qudašu, dochter van Šulā, familie Egibi, moeder van Itti-Marduk-balātu (ongetwijfeld de zoon van Nabû-ahhê-iddina), noemt samen met diens (eerste) vrouw Nuptā, dochter van Iqiša-Marduk, familie Nûr-Sîn. Qudašu komt slechts zelden voor, steede als dochter van Šulā. Dit plaatst de apologeten van de familie Egibi voor een probleem: was N., zoon van Šulā, zoon van Nabû-zêr-ukîn, met zijn zuster (desnoods: halfzuster aan vaderskant) getrouwd? Dat hoeft niet, want we kennen een hele reeks personen met de naam Šulā/Egibi tijdens de regering van Nebukadnezar die mogelijkerwijze vader van Qudašu kunnen zijn, zodat dat probleem oplosbaar is. Maar met andere gevallen van mogelijke broer-zuster huwelijken uit deze periode blijft de mogelijkheid bestaan dat dat ook bij N. en Qudašu zo was.

Wij zagen reeds dat de oudst bekende door N. geschreven oorkonde dateerde uit het 15^e jaar van Nebukadnezar, zomer 589 v. Chr. Zijn zoon Itti-Marduk-balātu treedt voor het eerst op in het 2^e jaar van Nabonidus, najaar van 554 v. Chr.; hij heeft dan een eigen huis en lijkt een volwassen broer te hebben die als getuige kan optreden. Vader N. overleed voorjaar of zomer 543 v. Chr., terwijl moeder Qudašu nog in leven lijkt te zijn in het 2^e jaar van Cambyses, najaar 528 v. Chr., 62 jaar nadat haar man zijn loopbaan begonnen was. Als wij stellen dat N. op dat tijdstip minstens 20 jaar oud was, dan zal hij rond 610 v. Chr. geboren zijn en dus rond de 70 jaar oud geworden zijn. Qudašu's zoon Itti-Marduk-balātu had een eigen huis toen zijn vader ruim over de vijftig was. Moeder Qudašu trad zelf zelfstandig in financiële zaken op begin 555 v. Chr., toen haar zoons al — in onze zin — volwassen waren. Dat is dus een niet erg waardevol gegeven. Tussen het eerste optreden van de vader in 590 v. Chr. en dat van de zoons 554 ligt 35 jaar; een schatting van hun geboortedatum is dus moeilijk, maar rond 580 v. Chr. lijkt wel de laatst mogelijke datum voor het huwelijk van N. en Qudašu, dat is rond het 25^e jaar van Nebukadnezar, de tijd dat N. de nalatenschap van zijn vader regelde en aan het begin van een loopbaan stond.

Uit alles dat wij van de huwelijken van de Nieuw-Babylonische burgerij weten, kunnen wij opmaken dat vermogensomstandigheden bij de huwelijken in deze kringen van doorslaggevend belang waren. Vader Šulā was niet uitgesproken rijk; het lijkt niet in het belang te zijn geweest van N. zijn eigen zuster te trouwen. In het nog altijd onmisbare *Neubabylonisches Namenbuch* van Tallqvist (Helsingfors, 1905!) komen naast N.'s vader nog zeker vijf andere dragers van de naam Šulā uit de familie Egibi in de betrokken periode

van de regering van Nebukadnezar II voor. Één van hen, of zelfs nog een andere Šulā, kan de vader van Qudašu geweest zijn⁵. Wij moeten nadere bewijzen afwachten voordat wij kunnen aannemen dat de vader van N. dezelfde is als die van Qudašu.

De kwestie van het zuster-huwelijk zou op deze wijze te ruste kunnen worden gelegd als Petschow in zijn artikel 'Inzest' in *RIA* 5, 144-150, niet nog twee gevallen van een mogelijk broeder-zuster huwelijk in deze tijd kon noemen. In het ene geval (Strassmaier, *Cambyses* 110) zijn de betrokkenen verder onbekend en kon men het verschijnsel wegpraten door aan te nemen dat de schrijver een fout maakte: „mevr. A, vrouw van de heer B, dochter van C” (wij kennen C als vader van B), i.p.v. „... B, zoon van C”, een fout die kan ontstaan door het schrijven van één teken meer dan nodig is. In het andere geval, BM 84-2-11, 122, in transcriptie gepubliceerd door Köhler en Peiser in *Aus dem Babylonischen Rechtsleben*, II (Leipzig, 1891), 35-36, is een dergelijke verklaring misschien ook niet geheel misplaatst, doch de verschrijving lijkt minder automatisch dan in het eerste geval: „A, de zoon van B, en C, zijn vrouw, de dochter van B” (i.p.v. haar eigen vader). Doch dit bevredigt niet volledig; men zou meer gegevens willen. Gezien de grote betekenis van het bezit bij het Nieuw-Babylonische huwelijk ziet men de zin van een broer-zuster huwelijk niet: als de zuster tot de ongehuwde staat gedwongen werd, bleef het bezit vanzelf in de familie; een huwelijk van de zoon des huizes bracht bezit binnen. In die sfeer past ook het hertrouwen met een zuster van de vrouw na haar overlijden. Een enkele keer kan men ook een huwelijk van een broer en zijn zuster met een zuster en broer uit een andere familie vaststellen: men zou van een „gesloten beurzenhuwelijk” kunnen spreken. Een andere verklaring voor het z.g. broer-zuster huwelijk kan gezocht worden in het adopteren van een geschikte schoonzoon als man voor een enig overblijvende dochter. Broeder-zuster huwelijken lijken alleen verklaarbaar als het om het bijhouden van zeer groot bezit gaat. Huwelijken uit affectie alleen lijken in deze periode hoe dan ook onwaarschijnlijk. De gegevens lijken op het ogenblik te beperkt om vast te stellen of er in de Nieuw-Babylonische tijd een preferentie voor de keuze van de huwelijkspartner binnen een bepaalde kring van aanverwanten bestond.

Een niet onbelangrijk praktisch aspect van het Nieuw-Babylonische huwelijk was waarschijnlijk de aanwezigheid, zeker bij de goeude families, maar ook bij de handwerkers, van een vaak talrijke slavenfamilie, of van personen die in het kader van schuldregeling tijdelijk in de familie verbleven. Een recent gepubliceerde tekst behandelt b.v. het geval van een vrouw die veertig jaar in het huis van een schuldeiser van haar vader verbleef en daar kinderen had.

Het echtpaar had mogelijk vier zonen, van wie Itti-Marduk-balātu de meest dominante lijkt. Het geringe aantal malen dat zijn broers voorkomen is echter zo opvallend, dat wij ons moeten afvragen of zij alle vier wel echt broers waren, ook al zegt het ontbreken van aanwijzingen voor bezitsdeling misschien niet alles. In de Egibi-clan komen regelmatig dezelfde voornamen voor; zonder betere reconstructiemogelijkheden van de familie ook in de vrouwelijke lijn, blijft veel duister, ook omdat de kwestie gecompliceerd wordt door adopties. Itti-Marduk-balātu b.v. bleef vermoedelijk zonder zonen en

adopteerde drie neven. Het ontbreken van zonen zou misschien kunnen verklaren waarom het bezit van (groot)vader niet gedeeld werd tussen diens zonen.

6. Conclusie

Het Egibi-archief is op het ogenblik het grootste uit deze periode bekende en biedt om die reden enige mogelijkheden een individu te leren „kennen”. Wij kunnen vaststellen dat Nabû-aḥḫê-iddina een rol bij de rechtspraak vervulde en optrad als zaakwaarnemer van de hoogsten in den lande en zo de basis voor een groot vermogen legde. De familie behoorde niet tot de „priesterlijke kringen”, en ook niet tot de aristocratische bovenlaag van de buiten de steden levende stammen, een groep waarover wij slecht zijn ingelicht, omdat die slechts terloops in de teksten genoemd wordt. Families als de Egibi's hadden hun opkomst vooral te danken aan de mogelijkheden die het herstel van de Babylonische monarchie na de Assyrische tijd bood. Zij konden zich handhaven tot er in de tijd van Xerxes kennelijk fundamentele veranderingen in de samenleving optraden.

Leiden, November 1985

G. VAN DRIEL

* We geven voor de duidelijkheid hier de namen en jaartallen van de Nieuwbabylonische koningen en hun opvolgers, de eerste Achaemeniden: Nabopolassar 626-605 v. Chr.; Nebukadnezar II 605-562; Amil-Marduk 561-560; Neriglissar 559-556; Labaši-Marduk 556 (3 maanden); Nabonidus 556-539; Cyrus II 538-530; Cambyses 530-522; Darius I 521-486; Xerxes 485-465. Het eerste jaartal is het eerste volledige regeringsjaar.

¹ Het is niet de bedoeling hier de nummers van de oorkonden die als bewijsmateriaal dienen, te noemen; evenmin is het mogelijk meer dan een enkele oorkonde te vertalen. Teksten gepubliceerd bij Strassmaier worden aangehaald met afgekorte koningsnaam en nummer.

² In dat geval moet echter de in het 3^e jaar van Cyrus genoemde huwbare dochter van Itti-Marduk-balātu uit een verder onbekend eerder huwelijk stammen, tenzij dit soort huwelijksverdragen soms al zeer vroeg gesloten werd. Het is juist in dit geval de vraag of het huwelijk doorging.

³ Andere teksten die met deze kwestie te maken hebben kunnen via het Nur-Sin- en het Nabajja-archief aan de Egibi's gekomen zijn. Opmerkelijk is dat Bunanitum nog na de dood van haar man een schuld bij Marduk-iddina had.

⁴ Zie hierover ook V.A. Beljowski, 'Der politische Kampf in Babylon in den Jahren 562-556 v. Chr.', in M. Lurker (ed.), *In Memoriam E. Unger* (Baden-Baden 1971), 197-213. Er is nu meer materiaal.

⁵ Dit is ook de conclusie van Ungnad in zijn studie van de Egibi-genealogie. Ook de mogelijkheid van adoptie kan onder ogen gezien worden.

BABYLONISCHE OOGHEELKUNDE

Regelmatig verschijnen er overzichtsartikelen over de Babylonische geneeskunde¹. Ze zijn altijd kort en beperken zich tot de hoofdlijnen en soms zou de lezer wel eens wat meer in détail willen weten². Hier willen we ingaan op zulke détails, in de hoop dat aan de hand van een voorbeeld de Babylonische geneeskunde als het ware geïllustreerd kan worden. Als voorbeeld dienen de oogziekten en hun behandeling, tot op heden een belangrijk thema van de geneeskunde in het Nabije Oosten.

Het oog

Een eerste opgave voor de Assyrioloog is, de terminologie voor de omgeving en de delen van het oog in de spijkerschriftteksten vast te stellen. Hij wordt hier direct geholpen door de tekenlijsten van het spijkerschrift en de Sumerisch-Babylonische „woordenboeken”, die in de scholen van het oude Mesopotamië bestudeerd werden³. Deze lijsten zijn naar onderwerp ingericht: alle beroepen, alle voorwerpen van hout, alle eetwaren, enz. — een systematische ordening, die eigenlijk een vroege vorm van echte wetenschap is. Het oog en zijn delen worden langsgelopen in het stuk over lichaamsdelen, dat naar zijn eerste regel „Mijn schedel” is genoemd. Het lichaam wordt dus van top-naar teen behandeld. De vroege, Oudbabylonische versie (ca. 1800 v. Chr.) geeft niet minder dan 25 Sumerische woorden voor het oog en zijn delen. Latere versies voegen de vertaling in het Babylonisch toe.

Het oog wordt ook precies behandeld in twee handboeken van de bezweringspriester. Deze instrueren hem het uiterlijk van een mens nauwgezet te observeren, ook van top tot teen. Het eerste handboek, „Symptomen” (*sakikkū*) geheten, gaat over zieke mensen. Op grond van zijn waarnemingen bepaalt de deskundige, welke bovennatuurlijke oorzaak de ziekte heeft en hoe het met de patiënt zal aflopen (meestal in de formules: „hij zal sterven”, of „hij zal leven”). Ook het oog wordt met zorg bekeken en natuurlijk vooral in het gedeelte, dat over oogziekten gaat. Helaas is dat net in brokjes bewaard gebleven. Men herkent er nog regels als: „Wanneer de ader(en) van zijn rechter oogbal zwart is (zijn)...”. De voorspelling is afgebroken.

Het tweede handboek betreft gezonde mensen. Eigenaardigheden in hun uiterlijk worden bestudeerd en op grond daarvan worden voorspellingen over de toekomst van een mens gedaan. Wij noemen dit „fysiognomische omi-na”⁴. In één der vroege versies gaat het, wat het oog betreft, vooral om zijn bewegingen: scheel kijken, staren, enz. In een andere oude versie wordt het eventuele voorkomen van een „vlek” op het lichaam nagegaan. Het begint

met een „vlek” op: achterzijde (van hoofd of nek) — rechter- en linker-slaap — midden op het voorhoofd — wenkbrauwen, links, rechts, midden, — linker en rechter wimper — „onder” de linker of rechter oogkas (?) — de neus — de linker of rechter ooghoek⁵. Een voorbeeld uit een latere tekst: „Indien zich onder zijn rechter wenkbrauw een zwarte plek bevindt, dan zal rampspoed hem treffen. Indien (die) zich links bevindt, zal hij aan rampspoed ontkomen”⁶.

Al deze opsommingen geven ons een reeks woorden in handen, waarvan de letterlijke betekenis ons vaak al op de identificatie met een bepaald deel van het oog brengt. Zo heet de oogkas „kom” (*ašnu*) of „schaal” (*huptu*)⁷ en zijn rand heet „oever” (*kibru*), een passende uitdrukking, wanneer men ook beseft dat het woord voor „oog”, *īnum*, tevens „bron” betekent. De wimpers heten „vleugels” (*kappu*), evenals mogelijk in het Eblaitisch (*‘ib’ibbatum*), Oegaritisch (*‘p’p*) en Hebreeuws (*‘af’appajim*). „Wenkbrauw” is letterlijk „het harige” (*šuhru*). Het bovenste ooglid heet „schub” (*quleptu*) en ziet er inderdaad zo uit, wanneer het oog geloken is. Het zou kunnen, dat de Babyloniërs de iris „het bonte” (*burmu*) of „de druif” (*karānu*) noemden. Volgens hen vloeien uit de iris de tranen. Vele volken zagen in de pupil een persoontje: de Grieken spreken van „meisje” (*korè*), de Romeinen van „poppetje” (*pupilla*), de Israëlieten van „mannetje” (*‘iššōn*) en de Babyloniërs van „engel” (*lamassu*). De Egyptenaren noemden de pupil „het meisje” of „het zwarte”⁸.

Afwijkingen aan het oog

Mensen met blijvende afwijkingen aan de ogen worden opgesomd in een speciaal Sumerisch-Babylonisch woordenboek, gewijd aan „de mens”; het geeft vooral beroepen, maar ook hoedanigheden, waaronder lichamelijke afwijkingen. Tien soorten oogafwijkingen worden genoemd: uitpuilend, nachtblind, „met een worm”, wijd open, enz. Sommige van deze termen verschijnen ook als persoonsnamen in het dagelijks leven: *Šuhhutum*, „met uitpuilende ogen”, of *Hummušu*, misschien „schele”. Met iemand die „heen en weer gaande ogen” heeft (*lú.igi.bal*) werd in de Sumerische taal ook overdrachtelijk een onbetrouwbaar persoon aangeduid.

Merkwaardig genoeg bestond er bij de Semietische volken een neiging, het directe woord „blind” te vermijden⁹. In Mesopotamië sprak men liever van „niet-ziende”. Sterker nog, men zocht naar eufemismen, die juist het omgekeerde betekenen: zo mag volgens een Assyrisch ritueel iemand die „scherp van oog” is (*zaqta īni*), niet tot leverschouwer gewijd worden. Bedoeld is: blind. Soortgelijke eufemismen vinden we in de Joodse en Arabische literatuur.

De medische teksten zeggen dat het eten van look het gezichtsvermogen vermindert. Deze opvatting bestaat ook bij de Grieken en Arabieren ¹⁰.

Ziekten en therapie

Eerder is al aangestipt, dat de bezweringspriester (*āšipu*) de bovennatuurlijke oorzaak van ziekte vaststelt en leven of sterven kan voorspellen. Het gedeelte over oogziekten is in zijn handboek „Symptomen”, zoals gezegd, bijna geheel verloren gegaan. Naast de „magische” methode van de bezweerder om ziekten te genezen, was er de „therapeutische” van de arts (*asû*). Zijn methode was meer rationeel, hoewel in zijn handboeken ook vaak magie wordt voorgeschreven. De oogziekten worden behandeld in het kader van het grote therapeutische handboek „Wanneer de hersenpan van een man koorts heeft”. Dit werk heeft uit 45 grote kleitabletten bestaan en behandelt de ziekten van het menselijk lichaam, gaande van top („hersenpan”) naar teen. Binnen dit opus is een afdeling over oogziekten met de titel „Wanneer de ogen van een man ziek zijn”, verdeeld over drie kleitabletten van vier kolommen met elk 50 tot 70 regels. Grote brokken hiervan zijn gevonden in de bibliotheek van koning Assurbanipal (668-627 v. Chr.). Uittreksels zijn in verschillende Assyrische bibliotheken gevonden, op aparte kleitabletjes of in compendia.

We zullen eerst enige recepten als voorbeelden uit dit handboek geven ¹¹:

„Wanneer de ogen van een man ziek zijn en hij ze vele dagen niet opent (en) zijn ogen vanwege de koorts van zijn hoofd vol „modder” zijn, dan zul je zijn schedel scheren, je zult (warm) deeg driemaal per dag laten afkoelen, je zult de zeeplant roosteren, in boter loodzalf fijnstampen en zijn ogen regelmatig (daarmee) zalven”.

— *„Indien de ogen van een man ziek zijn van ‘droogte’, zal hij een ui fijnsnijden en (die) in bier drinken; olie zul je in zijn oog st[orten]”.*

Uien snijden lijkt inderdaad geschikt om de ogen vochtig te krijgen!

Welke oogziekten worden er precies behandeld? Het is een uitdaging ze te „diagnosticeren”, maar hier is een waarschuwing op zijn plaats. Zowel de geschiedenis der geneeskunde als de opvattingen over ziekten bij de tegenwoordige primitieve volken ¹² laten zien, dat in andere culturen heel andere indelingen van ziekten kunnen bestaan dan bij ons. We zullen nu enige kernwoorden uit de Babylonische teksten de revue laten passeren:

— de ogen zijn *apû*, mogelijk „omwolkt”. Griekse en Arabische teksten over oogziekten spreken vaak van „wolk” of „nevel”, wanneer het gezichtsvermogen verminderd is.

— de ogen zijn *ašû*, een onbegrijpelijke term, die misschien al in de teksten uit

Ebla voorkomt als $'a_x$ (NI)-*ša-um*. Misschien is de juiste betekenis later vergeten en is het woord in de traditie „meegenomen”, meestal in vaste combinatie met *apû*. Beide termen samen herinneren aan de „nevel en duisternis” (*achlûs* en *skótos*), waardoor een tegenstander van de apostel Paulus werd getroffen (Handelingen 13:11).

— de ogen hebben last van *birratu*, een woord dat mogelijk te maken heeft met *barāritu* „ochtendschemering”. Van deze „schemering” kon je blijvend last hebben¹³ en de aandoening komt in de medische teksten vaak voor. Volgens één tekst kon ze het gevolg zijn van koorts, die zich naar de ogen uitbreidt (*napāšû*). Oogzalven en amuletstenen helpen ertegen. Kan met deze „schemering” in een aantal gevallen staar bedoeld zijn?

— wind (*šāru*) kon de ogen opblazen (*edēpu*) en dat verwondert niet in het Nabije Oosten. Max Meyerhof vertelt dat de hete wind *samûm* in Egypte oorzaak is van oogziekten. Er is een Babylonische bezwering tegen zo'n wind, die als volgt luidt.

„Bezwering. In de hemel waaide een wind hierheen en veroorzaakte een 'wond' (*simmu*) in het oog van de man; uit de verre hemelen veroorzaakte hij een 'wond' in de zieke ogen (?). Van die man zijn de ogen troebel (*dalhā*), zijn ogen zijn verduisterd (?) (*ašā*). Die man weent bitter in zichzelf. Van die man zag (de godin) Nammu zijn ziekte; (ze zei:) „Neem geschrote (variant: gekookte) mosterd(zaden), 'werp' op hem de bezwering van de oeroceaan en verbind het oog van de man!”. Wanneer Nammu met haar reine hand het oog van de man aanraakt, moge de wind, waarvan het oog van de man opgezwollen is, uit zijn oog varen!”¹⁴

— de ogen creëren of zijn bedekt met „modder” (*luḫummû*). In het Sumerische schrift gebruikte men hiervoor het teken voor „schaduw”, wat aanleiding was om aan „staar” te denken, maar we weten nu, dat letterlijk „modder” bedoeld is. Die komt ook voor als deel van het gezonde oog en lijkt mij „oogdracht” (*Augenbutter*; frans *chassie*; latijn *gramiae*; hebreuws *lifluf*) te zijn. Kennelijk meenden de Babyloniërs, dat die pathologische vormen kon aannemen; wij zouden andere ziekteoorzaken aanwijzen. Een tekst zegt, dat de arts machteloos staat, wanneer deze „modder” „sterk” is.

Andere oogziekten zijn „de worm” (*qūqānu*), „lopend vlees” (*pterygium* ?), „vliesje” (*pannus* ?). Aan drie verdere aandoeningen willen nu extra aandacht besteden.

Trachoom

Het woord „trachoom” betekent eigenlijk „ruwheid” en was een veel voorkomende ziekte¹⁵. Opvallend zijn meestal de trachoomkorrels aan het

oog (*granulae*), die de Grieken „gerstekorrels” (*krithè*) noemden. Het is goed mogelijk dat deze *granula* in het Babylonisch met het woord *merḥu* wordt bedoeld. Dit woord komt alleen voor in bezweringen tegen oogziekten en wordt daar beschreven als voortkomend uit de aar van gerst. Deze bezwering kennen we van een apart, klein, kleitablet uit Oudbabylonische tijd en we vinden haar duizend jaar later terug in het handboek voor oogziekten, aan het eind van het eerste „hoofdstuk”. De vertaling van de oude versie is als volgt.

„De aarde — zeggen ze — (-mi), de aarde bracht de modder voort; de modder bracht de stengel voort; de stengel bracht de aar voort; de aar bracht de merḥum voort. In — zeggen ze — het veld van (de god) Enlil, vierkant, zeven bur groot, was (de maangod) Sin aan het oogsten, (de zonnegod) Šamaš aan het inzamelen: in — zeggen ze — het oog van een man is de merḥum binnengedrongen.

Wie moet ik zenden en een opdracht geven voor de tweemaal zeven dochters van Anum? Laten die een cornalijnen kruik nemen, een vat, laten zij scheppen het reine water van de zee, laten ze uitdrijven uit het oog van de man de merḥum!”¹⁶.

Het eerste deel van deze bezwering geeft de oorsprong van de *merḥum*, die teruggevoerd wordt naar de schepping van de wereld. Een soortgelijke „genealogie” wordt in de beroemde bezwering tegen de „worm in de tand” gegeven voor deze worm, die niet tevreden was met het door de goden ter beschikking gestelde (over)rijpe fruit, maar zo nodig in het menselijk gebit moest „eten” en „zuigen”¹⁷. Onze bezwering vertelt van een ongelukje tijdens de oogst door de goden, toen er een graantje ontsnapte en in het oog van de mens kwam. Zo is de trachoom in de wereld gekomen. De dochters van de hemelgod Anum (regenwolken?) moeten met water het graantje uitdrijven. Ook in andere bezweringen worden deze dochters tegen velerlei kwalen tehulp geroepen; het eind van de bezwering is dus „standaard”.

Nachtblindheid

In het derde „hoofdstuk” van ons handboek worden eenduidig nacht- en dagblindheid behandeld. Voor beide begrippen staat hetzelfde woord, dat ook gedefinieerd wordt (zeldzaam in medische teksten): „Indien een man overdag alles ziet en des nachts niets ziet: (dat is) *sinlurmâ*. Indien een man overdag niets ziet en des nachts alles ziet: (dat is) *sinlurmâ*”. Inmiddels is een veel oudere medische tekst in het Babylonisch gevonden in de hoofdstad der Hethieten, Hattuša (midden in Klein-Azië), waar deze ziekte *sinūrī* wordt genoemd. De Engelse geleerde R.C. Thompson (1876-1941) heeft dit woord vergeleken met het Hebreeuwse *sanwerim* en daar had hij gelijk in. Dat woord

komt voor in het verhaal over de mannen van Sodom, die des nachts door de engelen met deze „blindheid” geslagen worden (Genesis 19:11) en ook in 2 Koningen 6:18, waar we lezen dat het leger der Syriërs, ’s morgens vroeg (!), met deze „blindheid” geslagen werd. We begrijpen nu, dat het hier om nachtblindheid gaat; in het tweede verhaal mogelijk om dagblindheid.

Nachtblindheid ontstaat door een tekort aan vitamine A en vanaf de oudste tijden af heeft men gemerkt, dat *lever* het beste geneesmiddel is. Tegenwoordig begrijpen we dit pas: lever is rijk aan vitamine A¹⁸.

Het Babylonische handboek schrijft een puur magische behandeling voor, met ritueel, heilig water en bezweringformules. Maar ergens in dit proces moet de patiënt iets van de lever (*ma-ku-ut ga-bi-di*) eten en wij begrijpen nu, waarom het ritueel effectief geweest is¹⁹. Overigens wordt ook in Egyptische recepten voor oogziekten gebraden lever voorgeschreven als middel tegen *š'rw-(šl-)*, waarin men ook nachtblindheid vermoedt.

Het is interessant te zien, dat ook de joodse Babylonische Talmoed nachten dagblindheid (*šabrirē*) wil genezen door magie en de procedure lijkt tot in détail op het ritueel in het Babylonische handboek (tractaat *Giṭṭin*, 69a). De overlevering is slecht bewaard, maar de patiënt lijkt ook hier lever (*sūmqā*?) te moeten eten. Juist de détails wijzen erop, dat hier een doorlopende traditie in Babylonië kan worden aangewezen.

Corpora aliena

Iedereen krijgt weleens wat in zijn oog, dat daar niet hoort; dat zijn *corpora aliena* en ze kunnen een probleem worden. In het Arabisch heten deze vuiltjes *qāḏāt*. Men zou verwachten, dat die door de Babyloniërs eenvoudig uit het oog verwijderd werden, maar in een bepaald stadium gaat dit niet meer en dan sprak men een bezwering uit, een bezwering „om vuil, splinters, of wat dan ook, uit het oog te verwijderen”. Zoals in principe alle bezweringen, is ook deze een stuk poëzie, dat door haar „gebonden” vorm extra kracht heeft om het kwade te „binden”. Niet voor niets betekent het latijnse *carmen* zowel „lied” als „bezwering”; denk ook aan engels/frans *incantation*, letterlijk „bezinging”. Hier volgt de vertaling.

„Bezwering. O ogen, poreuze (?) vaten (?) van bloed, waarom namen jullie op vuil (*ḥamû*), *ḥandašpiru(-doornen)*, *šuršurru-vruchtjes*, *wier (alapû)* van het kanaal? Waarom namen jullie op kluitjes (*kirbanu*) van de straten, splinters (*ḥušaḇu*) van de vuilnishopen? Regent (toch neer) als een ster; valt achter elkaar (neer) als een (hemel)vuur, vóórdat jullie zou bereiken de vuursteen (*šurru*) (en) het scheermes van (de godin) *Gula!* — Een niet te ontbinden bezwering; een bezwering van (de goden) *Asalluḫi*, *Marduk*, een bezwering van *Ningirimma*”²⁰.

De rommel in het oog wordt gevraagd eruit te regenen als vallende sterren (?), vóórdat het nodig zou zijn dat ze met de chirurgische instrumenten van de godin der geneeskunde, Gula, aangepakt worden ²¹.

Geneeswijzen

Als geneesmiddel overheerst de zalf. In het Babylonisch bestaat een speciaal werkwoord voor het zalven van de ogen, *eqû*; het woord wordt ook gebruikt voor het aanbrengen van cosmetica op de ogen. De samenstelling van deze ogenzalf (*tēqītu*) wordt in de teksten uitvoerig beschreven. Er zijn beroemde „beproefde” (*latku*) ogenzalven geweest, „van de hand van een expert” of zelfs „van Hammoerabi”, dat wil zeggen, uit de tijd van (of: voor?) deze koning van Babel (1792-1750 v. Chr.). Ook de Grieken en Romeinen kenden beroemde ogenzalven (*collyria*), die aan bepaalde personen werden toegeschreven. Hun stempels zijn gevonden in Frankrijk en omliggende gebieden en ze stammen uit de Romeinse keizertijd (150 tot 500 na Chr.). De daar gevonden *collyria* zijn cilindervormig en hebben dus de vorm van een stift ²².

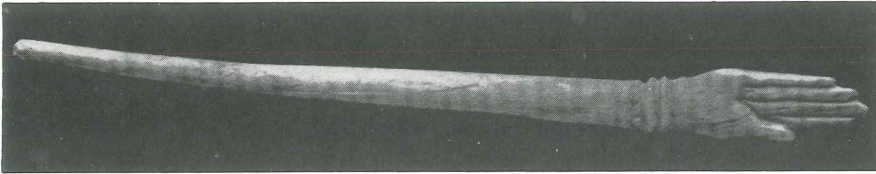
Naast zalven werden ook compressen (*tīpu*) en verbanden (*našmattu*) aangebracht. Er werd in de ogen gedruppeld en geblazen. Zelden wordt beschreven, hoe de arts het oog manipuleert: „De bovenkant (SAG) van zijn oog zul je met de vinger openen, (de medicatie) zul je in het binnenste van zijn oog plaatsen. Hij zal zijn oog gesloten houden, je zult zijn oog inwrijven (?) en negen dagen zul je dit steeds doen” ²³.

Zalf en schmink

Zalf werd meestal op de ogen gebracht door een „lepeltje” (*itqurtu*), soms wordt met dit enkele woord al de ogenzalf bedoeld. Dit moet hetzelfde instrument zijn als datgene, waarmee de vrouwen schmink aanbrachten. We kennen dit tweërlei gebruik ook bij Grieken, Romeinen en Arabieren.

Interessant is, dat de medische teksten geregeld spreken van een „lepeltje lood”. De ogenzalf zou dus een loodproduct zijn. Inderdaad wordt elders gesproken van het „zweet” (*irru*) van lood en de laatste regel van een tekst over de bereiding van ogenzalven schijnt te beschrijven hoe men dit loodproduct verkrijgt: „Je zult lood in water van tarwe koken, fijnstampen, ...” (de rest van het recept is onduidelijk) ²⁴. Zulke nevenproducten van lood zijn ook uit de klassieke teksten bekend als ogenzalf: loodwit, enz. De „zwarte ogenschmink” van de Egyptenaren is mogelijk loodglans. „Schminken” is in het Egyptisch *sdm*; „loodglans” is *msdm.t*, dat in het Griekse *stímmi* voortleeft en langs wonderlijke wegen verwerd tot ons „antimoon” — dat heel wat anders is.

Volgens moderne inzichten heeft de Arabische *kohl*, ogenschmink, meestal uit loodproducten bestaan en zelden uit antimoon. De beste grondstof kwam uit het Perzische Isfahan²⁵. Dat klopt verrassend goed met een Sumerische hymne, die zegt dat Elam (in Perzië) *kohl* produceert voor Ninisinna, de godin van de geneeskunde²⁶. Zij zal dat nodig hebben om oogziekten te genezen.



11. Met dit lepeltje van ivoor brachten de vrouwen van de Assyrische stad Kalach (Nimrud; vgl. Gen. 10:11) schmink op de ogen aan. Het lepeltje is 13 cm. lang en stamt uit ca. 700 v. Chr. (ND 3952). Let op het handje; we weten ook uit het rabbijnse Misjna-tractaat *Kelim*, XIII,2, dat een schminklepel een „hand” (*kaf*) aan de ene en een „roede” (*zakar*) aan het andere eind kon hebben.

Kostbaar is een passage in een Babylonische farmaceutische tekst, waar de ingrediënten voor een „lepeltje lood” worden beschreven²⁷. De belangrijkste blijken zwarte frit (*kutpû*) en „de steen” *ashar* te zijn. Deze „steen” wordt elders met ogenschmink gelijkgesteld. Het woord *ashar* zal letterlijk wel „zwartsel” betekenen en zou het uit Isfahan afkomstige mineraal (?) kunnen zijn.

We zien uit naar verdere chemische analyses van de schminkresten, die de archeologen op gevonden lepeltjes aantreffen. Daaruit is overigens al gebleken dat ook nevenproducten van *koper* in ogenzalf verwerkt werden, met name de groene malachiet.

Een ander mineraal uit het palet voor de ogenzalven was het goudkleurige *šīpu*, dat zijn naam heeft gegeven aan de Syrische en Arabische benamingen voor collyrium, *šējāfā* en *šijāf*.

Gal

Recepten uit de Griekse en Romeinse oudheid en later schrijven ook dierlijke gal voor tegen oogziekten. In het apocriefe boek Tobias moet de hoofdpersoon tegen zijn blindheid „gal van een vis” gebruiken; zijn zoon sprenkelt de gal op de ogen, of, naar een andere traditie, „blies” hij het „in de ogen” (Tobias 11:13-14). W. von Soden heeft erop gewezen dat ook de Babylonische teksten bij voorkeur de gal van een vis voorschrijven; speciaal de *kuppû*-vis²⁸. Ook in Egypte gebruikte men gal van waterdieren tegen witte

plekken. Het Griekse handboek van Dioscurides zegt dat de gal van diverse waterdieren, vogels en de wilde geit goed zijn voor „beginnende staar (*hypóchusis*) en nevel (*achlús*)”, verder voor „witte vlek op de oogappel (*árgemon*)” en „ruwe wimpers” (II 78,2).

Boven hebben we gezien dat onze eeuw pas de zin begreep van het geven van lever aan lijdens aan nachtblindheid. Zou dierlijke gal ook achteraf gezien een rationeel geneesmiddel kunnen blijken te zijn?

Zwaluwkruid

De Babylonische medische teksten zitten vol magie en ook de meer praktische geneesmiddelen stammen soms direct uit de *Dreckapotheke*. In het handboek over oogheelkunde staat ook zo'n fantastisch recept, dat we hier weergeven, omdat het ook in West-Europa duizenden jaren voortleefde. De tekst, ernstig gebroken, luidt als volgt. „[...] hun ogen zul je met een naald uitsteken [...] de kruiden, die de raaf voor zijn jongen nam, [...] (...) hem/zijn (...) zul je fijnstampen; je zult de zalf aanbrenge(n) (*eqû*)”²⁹. R.C. Thompson heeft deze regels op gelukkige wijze verbonden met een voorschrift uit een Syrisch werk over „locale geneesmiddelen”. Daar vinden we, dat men, om „duisternis” van de ogen te genezen, de ogen van jonge zwaluwen in hun nest moet uitsteken. De moeder zal dan op zoek gaan naar een kruid, om die op de ogen van haar jongen te leggen. Dát kruid moeten ook wij dus te pakken zien te krijgen³⁰. Het Syrische recept schrijft vervolgens voor de kop van de jonge zwaluw af te hakken, te verbranden, en met de as de ogen van de blinde in te smeren (*khl*). Dit sluit aan bij wat de Griekse en Romeinse teksten ons vertellen³¹.

Het plantje, dat de moeder-zwaluw voor haar jongen vond, is in de volkskunde geïdentificeerd als „zwaluwkruid”, *chelidonium*. Bij ons heet deze plant Stinkende Gouwe, maar ook Ogenklaar (!), Schelkruid of Goudkruid³².

Dit fabeltje vindt zijn oorsprong dus bij de Babyloniërs, maar daar gaat het om een raaf en niet een zwaluw. In het oude Nabije Oosten is het juist de raaf, die altijd wat vindt. In het zondvloedverhaal van het Gilgamesj Epos is het de raaf die niet terugkeert. Raven vinden voor Elia aan de beek Krith „brood en vlees” (1 Kon. 17:4-6).

De „operatie” bij Hammoerabi

Een uiteenzetting over oogheelkunde bij de Babyloniërs is niet compleet, wanneer men zwijgt over de beroemde wet over de geheimzinnige „operatie” waarvan de wetten van Hammoerabi spreken: „Indien een arts een burger

met een bronzen lancet een zware wonde toebrengt en hij de man geneest, dan wel de slaap van een burger met een lancet opent en het oog van de man geneest, dan zal hij tien sikkelen zilver krijgen” (§ 215). Wat wordt er bedoeld met dit „openen van de slaap”, waardoor het oog geneest?

Er is gedacht aan een primitieve operatie van staar of cataract. Bij deze operatie werd de lens met een instrument losgemaakt en naar beneden gedrukt; daarna kon de patiënt weer redelijk zien³³. Een moeilijkheid is, dat deze operatie pas door de Romein Celsus vermeld wordt; Hippocrates zwijgt erover. Wanneer we rondzien in het traditionele Nabije Oosten van onze eeuw, blijkt dat het maken van littekenen (scarificatie) en het aansnijden van de aderen in de slaap een goed middel tegen oogziekten geacht wordt. In het zuiden van Iraq (het vroegere Babylonië) doen de geïsoleerd wonende moerasbewoners dit nog steeds en ook in Egypte en in de Soedan gebeurde het veel³⁴. Ook de oude Grieken hebben dit middel gekend. De Egyptenaren meenden dat de ogen door aderen uit de slaap gevoed worden en dat ook oogziekten daarvandaan komen³⁵. De Babyloniërs hebben in hun medische vakboeken steeds een merkwaardig grote aandacht voor „opstaande” aderen aan de slaap. Soms staat „slaap” kortweg voor de aderen van de slaap; vergelijk ons „de pols”³⁶; dit onderwerp verdient verdere studie. Het is zelfs mogelijk, dat Hippocrates a priori uitgaat van een bijzondere positie van de slaap in de bloedsomloop: daar ontmoeten twee stromen bloed elkaar, zegt Hippocrates, ze botsen en geven de aderen hun „geklop” (*sphugmós*). Deze aderen brengen de ogen (*ópsis*) „in verdrukking” (*piézō*). Deze „steeds kloppende” aderen moeten bij een oogziekte gecauteriseerd worden³⁷. Rationaliseert Hippocrates hier een volksgeloof?

Terugkerend tot de wet van Hammoerabi concluderen we, dat alles op het openen van een ader in de slaap wijst als middel om een oogziekte te genezen.

Het instrument, waarmee dit geschiedt, heet *karzillum* en is een mesje of lancet. Het hoort thuis in de „tas” van de Babylonische godin der geneeskunde. Nu wordt in de Talmoed het lancet, waarmee wordt adergelaten, *kūsiltā* genoemd. In het Syrisch staat *kasālūtā* voor „scarificatie” en de *kūsaltā* is de laatkop, waarmee men bloed uit de aderen trok. Deze Aramese woorden lijken terug te gaan op het Babylonische *karzillu* en geven dan nog eens een bevestiging voor de gedachte, dat Hammoerabi een soort aderlating heeft bedoeld.

We zijn aan het eind van ons overzicht gekomen en de oogartsenij blijkt in Babylonië een heel vakgebied geweest te zijn. Het enige specialisme binnen de geneeskunde, dat de Babyloniërs gekend hebben, was juist dat van „arts van de ogen”, maar deze titel komt maar één keer voor, als een kwalificatie van

iemand in een lijst met getuigen. En deze tekst stamt uit late tijd, namelijk de Nieuw-Babylonische of Perzische periode³⁸. Ook in de Griekse wereld is de „specialist” een laat verschijnsel, maar daar was de oogarts één van de eerste (1^e eeuw v. Chr.)³⁹. Chirurgische vaardigheid zal wel zijn beste eigenschap geweest zijn.

Leiden

M. STOL

¹ Vgl. R.D. Biggs, 'Geneeskunde in het oude Mesopotamië', in *Phenix* 17 (1971), 67-81.

² Vgl. 'Babylonische medische teksten over galziekten', in: K.R. Veenhof (ed.), *Schrijvend Verleden* (Ex Oriente Lux 1983), 301-307.

³ Vgl. W.H.Ph. Römer, *Iets over school en schoolonderricht in het oude Mesopotamië* (1977), 22v.

⁴ F.R. Kraus, *Die physiognomischen Omina der Babylonier* (1935). Ook de Grieken hadden een fysiognomische wetenschap, maar die wilde karaktereigenschappen uit iemands uiterlijk afleiden (Kraus, 15vv.; vgl. ook het Syrische citaat van Bar-Hebraeus in *Phenix* 31/1, p. 27). Zelden zien we zoiets in Babylonië, bijv. in: „Indien de linker wenkbrauw van een man dik is, dan is hij een vrouwenjager (lett. gaat hij uit naar een vrouw)”, *KAR* 395 i 1 en de catchlines van *TBP* nos. 5 en 6.

⁵ *YOS* 1054:1-16 met J. Bottéro in: J.P. Vernant, *Divination et rationalité* (1974), 174v.

⁶ *CT* 28 25:9-10.

⁷ Volgens M. Stol, aan het eind van een bespreking van Kupper, *ARMT* 22 en Bardet (etc.), *ARMT* 23, die verschijnt in *JAOS* 106.2 (1986).

⁸ Monika Helbling, *Der altägyptische Augenranke, sein Arzt und seine Götter* (1980), 16; H. Grapow, *Anatomie und Physiologie* (1954), 35.

⁹ D. Marcus, 'Some antiphrastic euphemisms for a blind person in Akkadian and other Semitic languages', in *JAOS* 100 (1980), 307-310.

¹⁰ *BAM* I 1 iii 38; III 318 iii 22; *Geoponica* 12, 29, 8 (achter elkaar gegeten); Ibn al-Baiṭār no. 1910 (qaflouth très-nuisible à la vue).

¹¹ Het handboek is *BAM* VI 510/513, 515 en 516. De voorbeelden zijn uit 510 i 18-20 (aangevuld met duplicaten), 21.

¹² Vgl. o.a. B. Pfeleiderer en W. Bichmann, *Krankheit und Kultur. Eine Einführung in die Ethnomedizin* (Dietrich Reimer Verlag, Berlijn 1985). Het standaardwerk van J. Hirschberg, *Geschichte der Augenheilkunde* (1899-1918), is bij Georg Olms Verlag (Hildesheim) in 1978 in een dure herdruk opnieuw verschenen.

¹³ Het is een „hoedanigheid” volgens de lijst in *MSL* 12 183, v 5, volgens W. von Soden, *AHW* III p. 1547a, onder *barāru* Š.

¹⁴ *BAM* VI 510 iv 5-21 met dupl.

¹⁵ Vgl. M. Meyerhof, 'The history of trachoma treatment in Antiquity and during the Arabic Middle Ages', in *Bulletin of the Ophthalmological Society of Egypt* 26 (1936), 26-73; in 1984 herdrukt in Max Meyerhof, *Studies in Medieval Arabic Medicine* (Variorum, London).

¹⁶ Vgl. J. Bottéro, *Mythes et rites de Babylone* (1985), 284-288.

¹⁷ Bottéro, 281-284; J.B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*³ (1969), 100v.

¹⁸ Vgl. G.A. Lindeboom, 'Geschichtliche Meilensteine in der Behandlung der Nachtblindheit', in *Clio Medica* 19 (1984), 40-49; eerder id., 'Jacobus Bontius (1592-1631) over nachtblindheid en beriberi', in *Voeding* 45 (1984), 342-360.

¹⁹ Uitvoerig M. Stol, 'Blindness and Night-Blindness', dat in *JNES* 45/3 zal verschijnen.

- ²⁰ BAM VI 510 iv 34-38 met dupl., naar M.J. Geller, *ZA* 74 (1984), 296.
- ²¹ Dezelfde bedreiging geldt de demon *maškadum*, mogelijk veroorzaker van veeziekten (*YOS* 11 p. 23v.).
- ²² Harald Nielsen, *Ancient ophthalmological agents* (1974); Antje Krug, *Heilkunst und Heilkult. Medizin in der Antike* (1984), 109-113.
- ²³ BAM VI 510 ii 21-22; dupl. 514 ii 32-33.
- ²⁴ E. von Weiher, *Spätbab. Texte aus Uruk II* (1983), 195 no. 50:27.
- ²⁵ Alexander Russell, *The natural history of Aleppo I* (1794), 366v., note xxii; Paul Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen V* (1925), 625v., en meer lit.
- ²⁶ BM. 96936, vertaald door S.N. Kramer, *Iraq* 39 (1977), 65.
- ²⁷ BAM VI 516 iv 12-13.
- ²⁸ „Fischgalle als Heilmittel für Augen”, in *Afo* 19 (1959-60), 81v., herdrukt in W. von Soden, *Bibel und Alter Orient* (= Beiheft zur ZAW, 162; 1985), 76v.
- ²⁹ BAM VI 515 ii 33-34 (vgl. iii 35).
- ³⁰ E.W. Budge, *The Syriac Book of Medicines I* (1913), 558; II, 662 (niet: dove, doch swallow!). Al zeerder bij R. Gottheil, *JAOS* 20 (1899), 202 § 29.
- ³¹ Plinius, *Nat. Hist.* XI, 153; XXIX, 128. Meer in het artikel „Schwalbe” van Gossen in *Pauly-Wissowa's Reallexicon II*, 3. Halbband (1921) col. 770.
- ³² W.F. Daems, *Geneeskruiden I* (1973), 78v.
- ³³ P. Naster, L. Misotten, 'Der Augenarzt in den Gesetzen Hammurapis (§ 215-218, 220)', in *Afo* Beiheft 19 (1982), 317-324.
- ³⁴ S. Westphal-Hellbusch, *Die Ma'dan. Kultur und Geschichte der Marschenbewohner im Süd-Iraq* (1962), 297; M. Meyerhof, *Der Islam* 7 (1917), 308, en in andere publicaties. Vgl. wat Herodotus vertelt over de Libyers, *Hist.* IV 187.
- ³⁵ Helbling, 19, 27, en Grapow, 30, 34 (zie noot 8).
- ³⁶ TDP p. 40:11-29 (geen ruimte voor *Sa*, „bloedvat”, op de copie *AMT* 107,1:11-33, vgl. 35) en in de uitdrukking *ZI SAG.KI*, „opstaan van de slaap”. Vgl. *CAD* s.v. *mušarqidu*.
- ³⁷ Littré VI, 280 *Loc. Homin.* cap. 3 en 302, cap. 13. Zie M.-P. Duminil, *Le sang, les vaisseaux, le cœur dans la Collection hippocratique. Anatomie et physiologie* (1983), 312.
- ³⁸ *VAS* 6 242 (= *NRVU* no. 879).
- ³⁹ F. Kudlien, *Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus* (1979), 82-85.

EXPOSITIE „SCHATTEN UIT TURKIJE”

Van 22 juni tot 22 september zal deze zomer in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden de grote, internationale tentoonstelling „Schatten uit Turkije” te bezichtigen zijn. De expositie is de resultante van de in 1984, onder de auspiciën van de Raad van Europa, georganiseerde tentoonstelling gewijd aan de oude culturen van Anatolië. Hieruit werd een reizende tentoonstelling samengesteld van ruim 400 voorwerpen, afkomstig uit meer dan 20 Turkse musea, die de periode vanaf de Steentijd tot en met de Osmaanse periode beslaat. Na in 1985 in Japan geweest te zijn komt de expositie nu naar Leiden.



12. Stuk vaatwerk in de vorm van een beschilderde terracotta leeuw, afkomstig uit Kaniš-Kültepe of omgeving en op de grond van opgegraven parallellen te dateren in de periode *kārum* Kaniš II, ca. 1850 v. Chr. (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, n°. B 1962/8.1 (na restauratie); grootste hoogte 17,5 cm., grootste breedte 19,8 cm.; gepubl. door G.P.F. van den Boorn, *OMRO* 63, 1982, 61-69, met parallellen).

De prehistorie is vertegenwoordigd met voorwerpen en werktuigen van vuursteen en obsidiaan, aardewerk uit Çatalhüyük en Haçilar, sieraden en ceremoniële voorwerpen uit Alaçahüyük en Troje, en voortbrengselen van de cultuur van de Vroege Bronstijd. Wat het 2^e millennium v. Chr. betreft, de Midden en Late Bronstijd, vinden we sier- en gebruiksvoorwerpen van allerlei aard uit Kanisj (Kültepe), Hattusja (Boğazköy) en andere vindplaatsen, als materiële neerslag van de cultuur der Hittieten en hun onmiddellijke voorgangers in Centraal-Anatolië. Uit deze periode worden ook beschreven

objecten getoond: kleitabletten en stenen monumenten, in spijkerschrift en hiëroglfisch-hittitisch schrift. Het 1^e millennium v. Chr. is vertegenwoordigd met vooral bronzen objecten uit Urartu en vondsten uit de rijken der Frygiërs en Lydiërs, met name beschilderd aardewerk. De klassieke periode komt aan bod met o.a. ceramiek, beeldhouwwerk en vooral marmeren portretkoppen, een genre ook goed vertegenwoordigd onder het materiaal uit de Romeinse tijd. Marmeren bouwfragmenten, een sarcofaag, bronzen gebruiksvoorwerpen en gouden sieraden maken de Byzantijnse bijdrage uit. Ruim een kwart van het tentoongestelde stamt uit de Osmaanse tijd; het is een grote selectie uit de schatten van het Topkapi Museum te Istanbul: gebruiksvoorwerpen van hout, leer, ivoor, goud, zilver, email en bergkristal, voorts porcelein, tegels, prenten, manuscripten, sieraden, costuums en tapijten.

Bij de tentoonstelling behoort een omvangrijke, rijk geïllustreerde catalogus (in het Nederlands en Turks!). De grote verscheidenheid van culturen en de vele millennia die bestreken worden maken het moeilijk in de catalogus, die naar de aard van de expositie primair kunsthistorisch en object-gericht is, archeologische en cultuurhistorische ontwikkelingen en samenhangen voldoende uitvoerig te beschrijven. Het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten heeft het plan opgevat, in samenwerking met het Museum, een aantal brochures te produceren, die de bezoekers meer informatie bieden over bepaalde perioden, culturen of vindplaatsen. Voorts bestaan er plannen om, in samenwerking met de Universiteit Leiden, in september een serie lezingen door binnen- en buitenlandse kenners van de culturen van Anatolië te organiseren, wat ook voor EOL-leden interessant is.

BOEKENNIEUWS

Het Oude Egypte

Het is zeker geen gebeurtenis van alledag wanneer er een Nederlandstalige bundel op het gebied van Egypte in de Grieks-Romeinse tijd geschreven door specialisten op de markt voor het bredere publiek verschijnt. Het gaat hier om *Vreemdelingen in het land van Pharao*, onder redactie van de papyroloog P.W. Pestman (Zutphen, Terra, 1985). Hoewel eigenlijk grotendeels buiten het onderwerp van het Faraonische Egypte — het dichtst daarbij staat nog de bijdrage van de redacteur over wat er eigenlijk op de Steen van Rosette staat — willen wij het toch graag vermelden.

Toevalligerwijze zijn er vrij recent in het Frans een aantal boeken verschenen die zich tot een groot publiek wendden. Sommige daarvan hebben in

meerdere of mindere mate te maken met de tijd van de Ramessidische farao's. Eén is een Franse vertaling van K.A. KITCHEN's boek over Ramses II (Monaco, Éd. du Rocher, 1985; FF 120; zie reeds *Phœnix* 30, 1984, 80-81). Wat minder tot één koning beperkt is C. LALOUETTE, *L'empire des Ramses* (Paris, Fayard, 1985; FF 120), dat zowel de geschiedenis van de Ramessidentijd schildert alsook de individuele koningen uit die tijd en hun regeerperioden belicht. In aansluiting op dit thema is te melden dat nu ook verschenen is (nadat het manuscript al in 1966 voltooid was!) P. MONTET, *Vie des Pharaons illustrés* (Paris, Éd. Trismégiste, 1984; FF 120). Hierin worden de levens van een aantal beroemde of goed gedocumenteerde farao's, van de 4^e dynastie tot en met de 26^e, beschreven.

Uit de titels van de volgende boekjes lijkt af te leiden dat zij ons voorlichten over het dagelijks leven in de faraonentijd, maar in werkelijkheid doen zij dat maar zeer ten dele. C. CHADEFAUD, *La vie quotidienne au temps des Pharaons* (Paris, Hachette, 1984), beschrijft vooral voor het jongere publiek enkele aspecten van het Oude Egypte, zoals het landschap, de religie en de bouw van de pyramiden. S. ALLAM, *Quelque pages dela vie quotidienne en Égypte ancienne* (Guizeh, Égypte, Prisme, 1983; Série archéologique, 1), houdt zich eigenlijk vooral met juridisch-administratieve zaken bezig en probeert op deze wijze een beter inzicht te geven in de Oudegyptische maatschappij. Onder dezelfde noemer van het dagelijkse leven verschijnt Chr. JACQ, *L'Égypte ancienne au jour le jour* (Paris, Perrin, 1985; FF 110), maar feitelijk gaat het om een samenraapsel van bekende onderwerpen, als bv. het verhaal van Sinuhe, de slag bij Kadesh en de ontcijfering van de hiërogliefen. Van dezelfde auteur, C. JACQ, verscheen ook *Le monde magique de l'Égypte ancienne* (Monaco, Rocher, 1983; FF 70), waarin de rol van de magie in een vroege beschaving als de Egyptische, zonder al te diep te graven, wordt belicht. Lezers die dit boek in het Engels zouden willen lezen worden bediend met een vertaling *Egyptian Magic* (Warminster, Aris & Phillips, 1985; £ 6).

Evenals de bovengenoemde auteur heeft M. GUILMOT een klassieke Egyptologische opleiding gehad, maar is deze verbonden met een meer esoterisch gerichte belangstelling. Dit komt tot uiting in de hoofdstuktitels van zijn boek *Documents insolites en Égypte ancienne* (Éd. Rossel, 1983) zoals „l'invisible énergie; la guérison spirituelle; les apparitions; la possession et l'extase". De Franse bijdrage is al met al van een nogal mager en rommelig karakter met uitzondering van twee hierna genoemde werken. Het eerste is een recht toe recht aan geannoteerde vertaling van Egyptische teksten, enerzijds met betrekking tot de farao's, anderzijds tot de gewone mensen, door C. LALOUETTE, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Égypte. Des Pharaons et des hommes* (Paris, Gallimard, 1984; Connaissance de l'Orient; Collection

Unesco; Série Égypte ancienne; FF 135). Naast deze brede tekstselectie is er het zojuist verschenen werk van de eminente kenner van de religieuze teksten P. BARGUET, *Les textes des sarcophages égyptiens du Moyen Empire* (Paris, Éd. du Cerf, 1986; Littératures anciennes du Proche Orient, 12; FF 270). Voor in de godsdiensthistorie geïnteresseerden is deze degelijke vertaling van de beroemde sarkofaagteksten (destijds uitgegeven door de Leidse Egyptoloog de Buck) wellicht nog extra interessant door de lange inleiding op het genre en de poging de spreuken thematisch bijeen te brengen.

Wij eindigen deze bijdrage over de Franse literatuur op het gebied van het Oude Egypte met te wijzen op een uitgave waarvan de waarde ook ligt in de prachtige foto's en waaraan tal van vooraanstaande Egyptologen meewerkten. *Égypte* (Paris, Pierre Bordas et Fils, 1984) bevat bijdragen over het ontstaan van de Egyptische beschaving, de Egyptische kunst, Thebe, Akhnaton en de Amarna Periode, de tempel van Karnak, en het arbeidersdorp Deir el-Medina.

Zoals gewoonlijk biedt het Duitstalige aanbod enkele zeer doorwrochte werken. Naast een heruitgave van E. HORNING's beroemde *Ägyptische Unterweltsbücher* (Zürich-München, Artemis, 1984; Bibliothek der Alten Welt), dat nu verrijkt is met een index van gebruikelijke woorden en namen in de vertaling, is er nu een werk dat de meer theologische aspecten van de Egyptische religie naar voren haalt: J. ASSMANN, *Ägypten. Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur* (Stuttgart, Kohlhammer, 1984; Urban-Taschenbücher, 366; DM 24). Het biedt in een niet altijd even makkelijk te volgen betoog een samenhangende voorstelling van de betrekking tot God in de Oudegyptische beschaving. Voor geïnteresseerden in de godsdienst zonder meer sterk aan te bevelen.

De Egyptische kunst, een ander brandpunt van algemene belanstelling voor het Oude Egypte, komt op schitterende wijze aan bod in D. WILDUNG, *Sesostris und Amenemhet. Ägypten im Mittleren Reich* (München, Hirmer, 1984; DM 158). Deze uitgeverij, zeer gereputeerd op het gebied van kunstuitgaven, eist met dit schitterende werk weer eens een ereplaats op. De schrijver biedt eigenlijk een, soms wat interpretatieve, cultuurgeschiedenis van de periode die de Egyptenaren zelf beschouwd hebben als de klassieke periode, het Middenrijk, met een sterke nadruk op de kunst als uitdrukking van de cultuur.

Een algemene cultuurgeschiedenis van het Oude Egypte, al even verzorgd en rijk geïllustreerd, is *Das Alte Ägypten. 3000 Jahre Geschichte und Kultur des Pharaonenreiches* (München, Bertelsmann, 1984; DM 198), waaraan onder redactie van A. EGGBRECHT een aantal specialisten bijdroegen. Degelijk en uitgebreid worden behandeld: de natuurlijke omgeving, de prehistorie en de

historische periode, koningschap en sociale organisatie, economische aspecten, de religie en de dodencultus, literatuur, wetenschap, kunst; en de relatie tussen het Westen en Egypte. Ook de nazorg is uitstekend met uitgebreide indexen, een verklarende woordenlijst, en een bibliografie.

Een charmant boek vanwege de illustraties met de originele tekeningen en waterverven van de grote Duitse Lepsius-expeditie naar Egypte midden vorige eeuw is E. FREIER, en S. GRUNERT, *Eine Reise durch Ägypten. Nach den Zeichnungen der Lepsius-Expedition in den Jahren 1842-1845* (Berlin, Henschel-Verlag, 1984; ook Mainz, von Zabern; DM 65).

Tot slot worden enkele Duitstalige boeken op meer summiere wijze aangegeven. R. FISCHER, *Pyramiden, Tempel, Gräber. Eine Einführung in die altägyptische Kultur* (Oberdorf Schweiz, Piscator, 1982), is gebaseerd op een cursus door de auteur (geen Egyptoloog) verzorgd voor de Zwitserse volkshogeschool. Gebaseerd op de wetenschappelijke literatuur, maar geschreven door een leek is A. TULHOFF, *Thutmosis III. 1490-1436 v. Chr. Das ägyptische Weltreich auf dem Höhepunkt der Macht* (München, Callwey, 1984; DM 38). Niet het eerste boek over de pyramiden schreef K. SCHÜSSLER, *Die Ägyptischen Pyramiden. Erforschung, Baugeschichte und Bedeutung* (Köln, DuMont, 1983; DuMont Taschenbücher, 135; DM 19). Met veel succes bij het Duitse publiek schrijft P. SCHULZE al jaren goed gedocumenteerd, maar met journalistieke aanpassing over het Oude Egypte. Zijn twee laatste boeken op dit gebied zijn *Der Sturz des göttlichen Falken. Revolution im Alten Ägypten* (Bergisch-Gladbach, Gustav Lübbe, 1983), over de eerste grote crisis in de Egyptische samenleving na de ineenstorting van het Oude Rijk; en *Die Schöne im Morgenlicht. Die Frau in der ägyptischen Frühzeit* (Bergisch-Gladbach, Gustav Lübbe, 1985; Bastei-Lübbe-Taschenbuch, 64066; DM 7), rond het thema van de vrouw in de archaische periode.

Het beste uit de Engelstalige bijdragen wordt gevormd door twee beschrijvingen van opmerkelijke levens. Allereerst het boek van de historicus-egyptoloog D. REDFORD, *Akhenaten. The Heretic King* (Princeton, Princeton University Press, 1984; \$ 36). Lang betrokken bij opgravingen van Akhnaton's tempel in Karnak doet de auteur hiervan uitgebreid verslag. Daarnaast biedt hij een tamelijk subjectieve benadering van de figuur van Akhnaton, waaruit, anders dan gewoonlijk in de vele, nogal idolate boeken over hem, een nogal negatieve appreciatie naar voren komt. Deze verrassende en afwijkende visie is verfrissend, al is de inbreng van zoveel subjectiviteit voor een historicus nogal ongewoon. Van de omgeving van de koning, zelfs van Nefertiti, wordt maar weinig verteld. Het fascinerende, en zeker oneindig veel beter gedocumenteerde leven van Flinders Petrie is het zeer levendig beschreven onderwerp van M.S. DROWER, *Flinders Petrie. A Life in Archaeology*

(London, Victor Gollanz, 1985; £ 25). De auteur heeft volledig de vrije hand gehad om te putten uit Petrie's persoonlijke papieren. Vele interessante foto's illustreren het lange leven van deze grondlegger van de moderne archeologie van de oudoosterse culturen.

Van minder gehalte, maar met grote journalistieke gave geschreven is de herschepping van het leven van enkele gewone Egyptenaren tegen de achtergrond van hun woonplaats, het arbeidersdorp van Deir el-Medina in het Nieuwe Rijk, door J. ROMER in *Ancient Lives. The Story of the Pharaoh's Tombmakers* (London, Weidenfeld and Nicolson, 1984; £ 11). Hij schreef al eerder enkele boeken, die bij het algemene publiek goed aangeslagen zijn (zie hiervoor het boekennieuws in de vorige *Phoenix*). De serie over de Egyptische collectie in het British Museum is nu voortgezet, met de gebruikelijke zorgvuldigheid, door T.G.H. JAMES, *Egyptian Painting and Drawing in the British Museum* (London, British Museum Publications, 1985; £ 5). Niet alleen muurschilderingen en tekeningen komen aan bod, maar ook de schitterende geïllumineerde papyri, waarvan het museum wel de mooiste collectie ter wereld bezit. Materiaal, conventies, en methoden en technieken in de Egyptische schilder- en tekenkunst krijgen ook de nodige aandacht.

De Penguin boeken zijn present met een herbewerkte uitgave van I.E.S. EDWARDS, *The Pyramids of Egypt* (Penguin Books, 1985; £ 5), waarin de schat aan nieuwe informatie over de pyramiden uit de laatste decennia is verwerkt, alsook met een reisgids voor het faraonische Egypte, die zonder meer tot de top gerekend moet worden: W.J. MURNANE, *The Penguin Guide to Ancient Egypt* (Penguin Books, 1983; £ 7.50).

Tot slot attendeer ik U nog op drie werkjes, waarvan er twee over het populaire onderwerp mummies gaan. Dit zijn B. ADAMS, *Egyptian Mummies* (Aylesbury, Shire Publ., 1984; Shire Egyptology; £ 2.50) en *Evidence Embalmed. Modern Medicine and the Mummies of Ancient Egypt*, ed. by R. DAVID and E. TAPP (Manchester, Manchester University Press, 1984; geb. £ 15, paperback £ 6.50). B. WATTERSON, die zich al eerder tot het grote publiek richtte met een introductie op het lezen van hiërogliefen, heeft nu een inleidend boek over de religie geschreven: *The Gods of Ancient Egypt* (London, Batsford, 1984; £ 12.50).

Na deze inhaalmanoeuvre, bedoeld om een aantal boeken die in de afgelopen jaren verschenen zijn kort aan u voor te stellen, hopen wij in het vervolg met wat minder titels af te kunnen, die dan ook wat uitgebreider besproken zullen worden.

Israël

Y. Shiloh, *Excavations at the City of David (Qedem 19; Jerusalem, 1984; 35 p. Engelse tekst = 28 p. Hebreeuwse tekst; 34 tekeningen en plattegronden; 41 p. met zwart-wit foto's).*

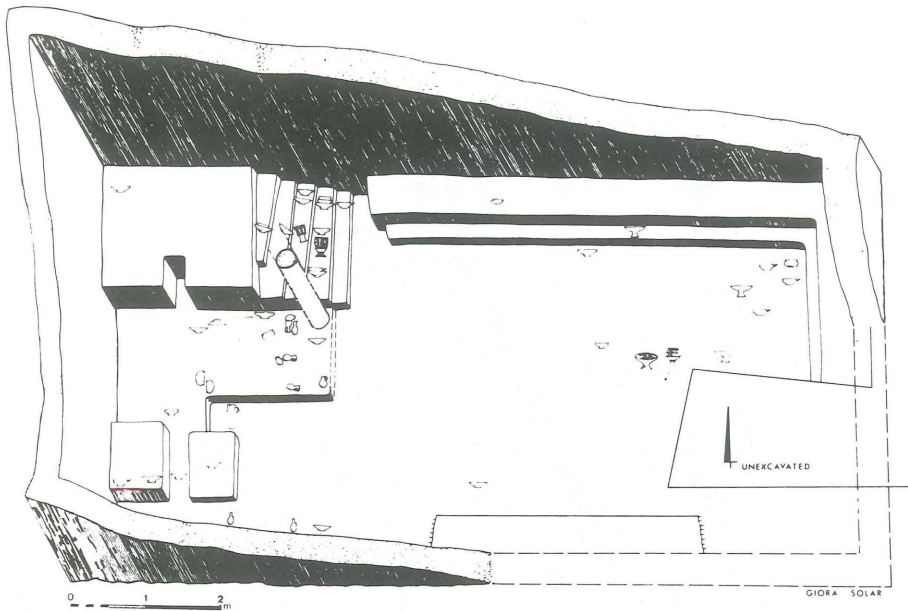
Tot mijn spijt moet ik zeggen dat voor wie regelmatig de berichten in de tijdschriften bijgehouden heeft, deze band weinig nieuws biedt. Shiloh deelt per opgravingsveld de belangrijkste resultaten mee. Daarmee geeft hij wel een interessante samenvatting van wat er van 1978 tot en met 1982 gedaan is, maar voor de echt belangrijke vondsten, zoals bijv. die van de 51 *bullae*, wordt telkens verwezen naar andere, nog te verschijnen publicaties. Deze band bevat geen aardewerkstudies. Evenmin zijn getekende secties opgenomen. Ook de discussie met andere archeologen die op deze plaats gewerkt hebben is uitgesteld. Dit laatste is ook wel verstandig omdat miss Kenyon's materiaal uit haar opgravingen in de jaren '60 momenteel in Leiden bewerkt wordt o.l.v. Prof. H.J. Franken. Het resultaat is nu wel dat men de archeologische en historische conclusies van prof. Shiloh geboeid kan lezen, maar dat nauwelijks duidelijk wordt waarop ze gebaseerd zijn.

Het belangrijkste nut van deze band zijn de tekeningen en plattegronden die het lezen van volgende tijdschriftartikelen zullen vergemakkelijken. Het inmiddels meest recente overzicht is te vinden in de *Bibl. Archaeology Review* XI/6, december 1985.

E. Stern, *Excavations at Tel Mevorakh*, vol. II (*Qedem 18; Jerusalem, 1984; 168 p. met veel tekeningen en plattegronden, 47 p. met zwart-wit foto's).*

In dit tweede deel volgt de publicatie van de Bronstijdlagen, vgl. mijn bespreking van deel I in *Phœnix* 25 (1979) 102-103. Ook dit deel is technisch weer goed verzorgd en duidelijk geschreven. T. Mevorakh is een lage heuvel ten zuiden van de oude stad Dor en ten noorden van het moderne Hadera. Hier werd in de 19^e eeuw v.o.j. een fortificatie gebouwd, waarschijnlijk door de Egyptenaren ter bescherming van de toen al belangrijke kustweg. Rond dit fort ontstond een nederzetting, die in de 17^e eeuw omringd werd door een typische aarden omwalling, zoals er zoveel waren in de Midden Bronstijd. Het bijzondere is hier dat we deze vestingvorm vinden bij een zeer kleine nederzetting.

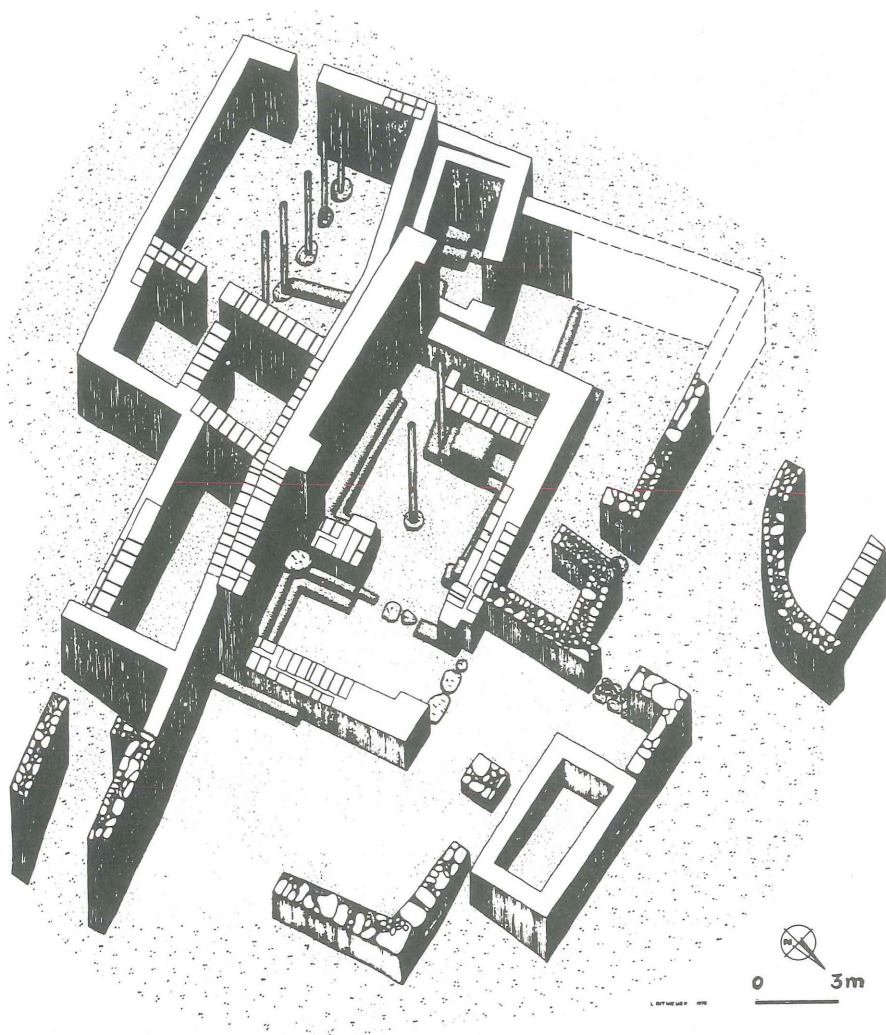
Ook in de Late Bronstijd (drie strata tussen ca. 1550 en 1175) vinden we hier een kleine nederzetting. Misschien een versterkte grensplaats van het stadsgebied van Dor. Het belang van deze lagen is de vondst van een kleine tempel (fig. 13). Er worden de laatste jaren met name in de kuststrook steeds vaker tempeltjes uit de Late Bronstijd of vroege IJzertijd opgegraven. Stern



13. T. Mevorakh, exonometrische reconstructie tempel uit de Late Bronstijd.

bespreekt „zijn” tempel uitvoerig, ook in het licht van de andere gepubliceerde tempels uit deze periode. Daarbij gaat hij nogal eens in debat met zijn collega A. Mazar, die een vergelijkbaar tempeltje publiceerde uit T. Qasile (Qedem 12, vgl. *Phœnix* 28 [1982]; fig. 14). Deze Qedem-banden bevatten op dit moment de meest recente discussie over de Palestijnse tempeltypen uit de Bronstijd. In tegenstelling tot Mazar ziet Stern in het kleine type met onregelmatige plattegrond juist een autochtone Kanaänitische ontwikkeling met sterke Egyptische beïnvloeding. Opvallend aan deze tempel uit T. Mevorakh is dat het een vrijstaand gebouwtje was, dat in een met veldkeien geplaveide, ommuurde *temenos* stond.

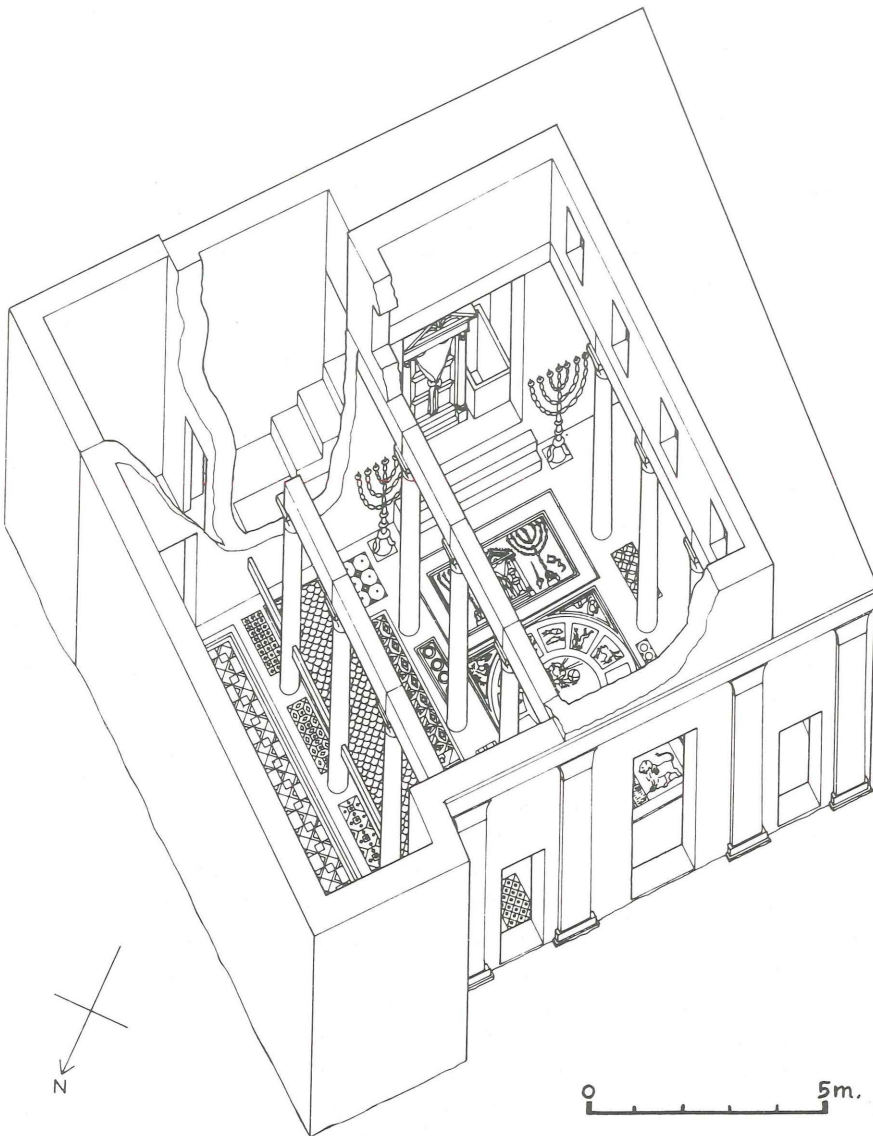
Omdat Stern zo de nadruk legt op de ligging van deze kleine nederzetting aan de belangrijke kustweg, stelt het aantal vondsten dat op handelscontacten moet wijzen wat teleur. Opvallend is alleen het vrij aanzienlijke aantal scherven van uit Cyprus geïmporteerd aardewerk. Dat zal via de havenstad Dor hier gekomen zijn. Juist omdat het zo'n kleine nederzetting betreft is het jammer dat hij niet in z'n geheel is opgegraven, zodat we wat meer zouden kunnen leren over de gewone woonhuizen en de plattegrond van de nederzetting.



14. T. Qasile, reconstructie van de ongeveer gelijktijdige tempel. De tempel is het centrale vertrek met de banken (om offergaven te deponeren).

Moshe Dothan, *Hammath Tiberias*. Vol. I, *The Early Synagogues* (Israel Exploration Society, University of Haifa en Department of Antiquities, Jerusalem; geb., 88 p. tekst in twee kol., 24 p. zwart-wit foto's + 12 in kleur; (ISBN 965-221-003x).

Tiberias was in de Laatromeinse- en Byzantijnse perioden het centrum van het Joodse leven in Palestina. Hier was in de tweede tot vierde eeuw het



15. Reconstructie van Synagoge n°2.

Sanhedrin gevestigd en hier resideerden derhalve ook de Joodse patriarchen. Bij de warme bronnen van Hammath, toentertijd geïntegreerd in een groot-Tiberias, werden in het begin van de zestiger jaren door Prof. Dothan drie synagoges opgegraven. Synagoge nr. 3 stond er vanaf de vierde tot de achste

eeuw. Het was een groot complex in de stijl van een basiliek. Synagoge 2 (fig. 15) moet gebouwd zijn in het begin van de derde eeuw, ws. onder Alexander Severus (222-235) en werd verwoest of afgebroken rond 400 (de aardbeving van 419 wordt door Dothan beslist niet uitgesloten als schuldige). Dit betekent dat Synagoge 2 ons een beeld geeft van een belangrijke synagoge uit tijd van de Mishna, toen het Joodse patriarchaat op zijn hoogtepunt was. Van de voorloper, Synagoge 1, zijn slechts onbelangrijke resten teruggevonden. Veel bezoekers aan Israël zullen Hammath bezocht hebben, nu ongeveer een kilometer ten zuiden van Tiberias, en zich verwonderd hebben over de prachtige mozaïekvloer van synagoge 2. Oorspronkelijk moet de hele vloer van het gebouw met mozaïeken bedekt geweest zijn. De bespreking van deze mozaïeken neemt het grootste deel van deze fraaie publicatie in beslag. In de centrale hal van het gebouw vinden we van boven naar beneden drie voorstellingen. Eerst een afbeelding van een heilige arke, met voorhang, geflankeerd door zevenarmige kandelaars en liturgische symbolen: *etrog*, *lulav*, *sjofar*, wierrookbrander. Het opvallende is dat pal onder deze puur Joodse voorstelling, die ongetwijfeld afbeeldt wat de bezoeker in de Oudheid tegen de zuidoost-wand ook inderdaad zag, een afbeelding voorkomt die zuiver heidens lijkt: een rond mozaïek met de figuren van de dierenriem met daarin een afbeelding van Helios als *Sol Invictus*. Daaronder vinden we geflankeerd door leeuwen een grote gedenktekst, met in negen blokken de namen van de acht belangrijkste bouwers c.q. schenkers van deze synagoge. Onder hen was ene Severos ongetwijfeld de belangrijkste, want aan hem zijn twee blokken gewijd. De blokken staan voor de helft „op hun kop” zodat de bezoekers aan de synagoge de helft konden lezen bij het betreden van het gebouw en de andere helft bij het verlaten daarvan. Belangrijk is dat de teksten een titulatuur gebruiken die verband houdt met het patriarchaat en laten zien dat de Joodse patriarchen in die dagen senatoriale rang hadden. Deze rang werd hun waarschijnlijk verleend door keizer Diocletianus. De patriarchen die toen in functie waren en die wellicht ook gebruik gemaakt hebben van deze synagoge waren Gamaliel IV en Juda III.

Wat de verdere architectuur betreft kan nog vermeld worden dat Synagoge 2 al wel een duidelijke nis heeft voor de arke, maar nog geen herkenbare eigen, afgeschoten plaats voor vrouwen. Ik wens Prof. Dothan toe dat volgende delen met minder oponthoud mogen verschijnen; dit deel heeft twintig jaar moeten wachten.

Alexandrië

Het nummer van zomer 1985 van *Hermeneus* (57^e jaargang no. 3), het tijdschrift van het Nederlands Klassiek Verbond, is een themanummer gewijd aan de stad Alexandrië (8vo, 100 p., prijs fl. 17,50 excl. porto, verkrijgbaar bij Drukkerij Ter Burg, Postbus 272, 1800 AG Alkmaar). Het bevat een tiental bijdragen, die de verschillende aspecten van de stad, haar betekenis en invloed behandelen, omlijst met vertaalde passages van antieke (Arrianus, Suetonius, Lucanus, Herodianus) en moderne auteurs (Couperus, gedichten van Kavafis). Aan de orde komen achtereenvolgens de handel van Alexandrië (Sijpesteijn), Mouseion en Bibliotheek (Mineur), de Alexandrijnse poëzie (de Vries), sectie en anatomie (Horstmannshoff), technologie (Swinnen), het Alexandrijnse Jodendom (Hauben), Alexandrijnse invloeden op de Romeinse kunst (Tybout), Alexandrijnse scènes in de Romeinse kunst (Meyboom), de Pharos, het zevende wereldwonder (van Wiechen) en de grote processie van Ptolemaios, „de oudste en meest uitvoerige beschrijving van de fabelachtige koninklijke luxe waarmee de Ptolemaeën gedurende eeuwen de Griekse en Romeinse wereld hebben geïmponeerd” (Clarysse). Een veelzijdige, informatieve publicatie over één der grote steden uit de oudheid.

British Museum Publications

De zelfstandig opererende uitgeverij van het British Museum ontwikkelt de laatste jaren een toenemende activiteit, met als resultaat een reeks publicaties op het gebied van de cultuurgeschiedenis, waarin het oude Nabije Oosten een niet onbelangrijke plaats inneemt. Het zijn boeken en boekjes in vele soorten, populair of wetenschappelijk, voor jong en oud, nauw aansluitend bij de eigen collecties of daar meer indirect op betrokken. We stellen hier enkele recente uitgaven voor, die ook buiten het museum via de boekhandel te verkrijgen zijn.

In de blauwgerande, rijk geïllustreerde serie (21,5 x 21,5 cm) die inleidingen biedt tot de collectie, en waarin reeds eerder deeltjes verschenen gewijd aan de Egyptische mummies en de Egyptische beeldhouwkunst, verscheen nov. 1985 het deel *Egyptian Painting* door T.G.H. James. Aan de hand van 90 illustraties, waarvan vele in kleur, schetst de auteur de ontwikkeling, aard en vormen van de schilderkunst, in hoofdstukken gewijd aan de kunstenaar, zijn materialen en technieken; muurschilderingen; lijntekeningen; papyrusillustratie; overige vormen (beelden, stèles, textiel, sarcofagen). Twee jaar eerder verscheen in deze serie een deel van Julian Reade, *Assyrian Sculpture*, van vergelijkbare opzet, met hoofdstukken gewijd aan de ontdekking van Assyrië, de oorspronkelijk setting van het beeldhouwwerk, Assurnasirpals paleis te

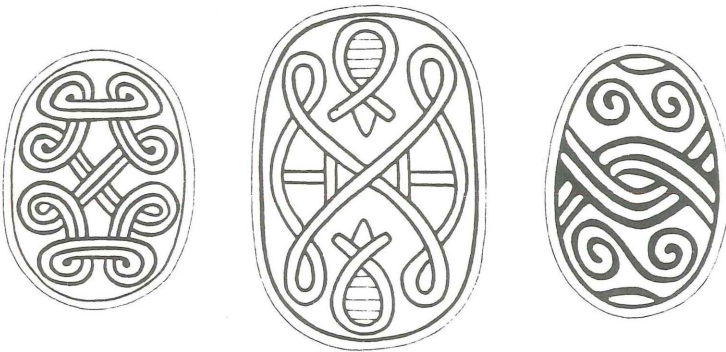
Nimrud, het Assyrische hof, het paleis van Sanherib, de Assyrische sculptuur en de bijbelse geschiedenis (Lakisj), Assurbanipal op jacht, en Assurbanipal op oorlog. De delen in deze serie tellen steeds 72 p. en kosten £ 4,95. Hoewel ze zich richten tot een groter publiek zijn ze niet populair in de slechte zin des woords; ze bevatten gedegen informatie, met soms nieuwe gezichtspunten, geschreven door kenners bij uitstek.

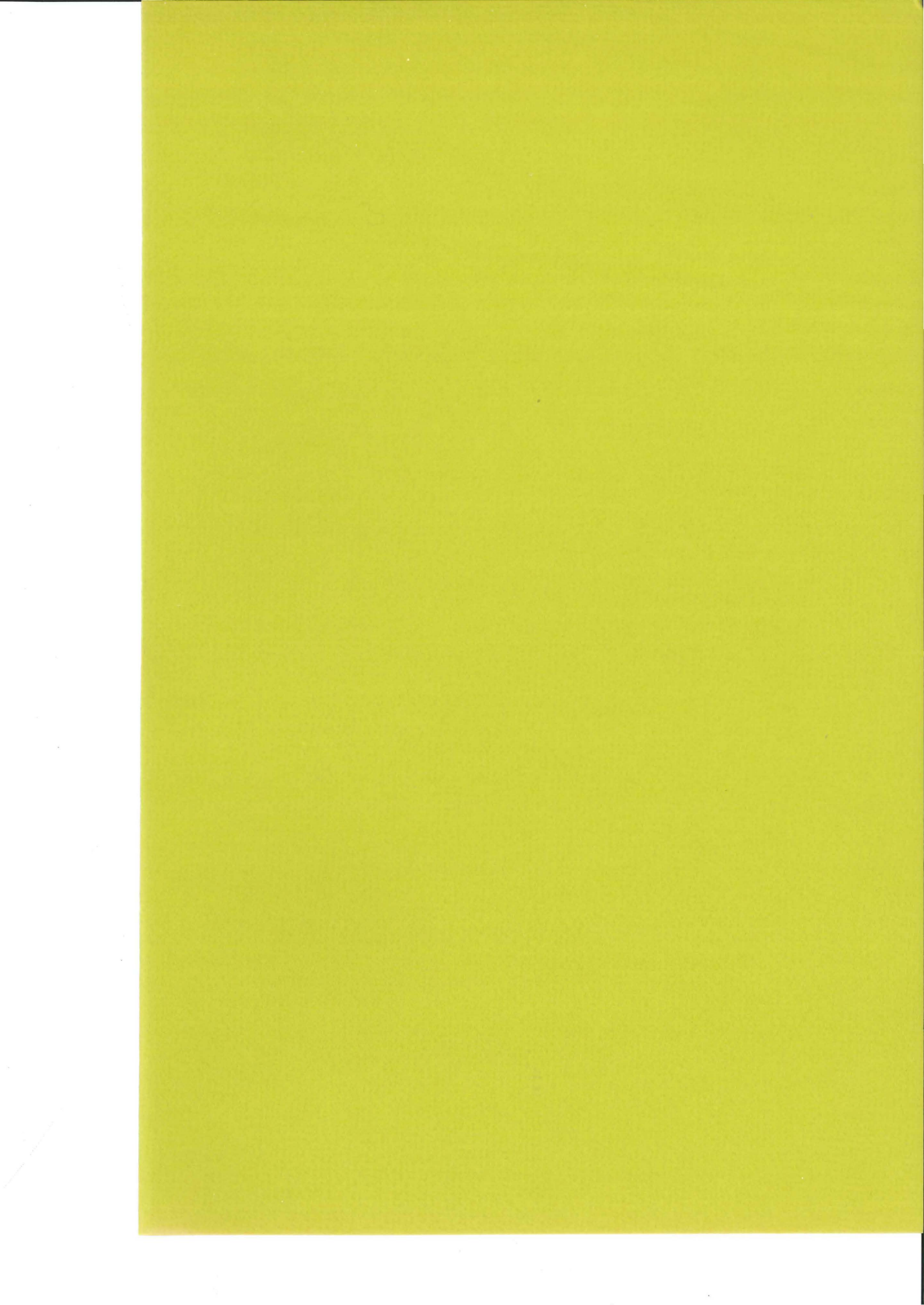
Naast deze serie staan losse uitgaven. Boven (p. 21) werd reeds aandacht besteed aan het boekje *Halley's Comet in History*, pas uitgegeven in aansluiting bij een expositie. Norma Jean Katan schreef een populair informatief boekje *Hieroglyphs. The writing of Ancient Egypt* (1985; 8vo, 80 p., 35 ill., £ 3,50). Na opmerkingen over de betekenis van schrijven in Egypte, de opleiding der schrijvers en de geschiedenis van de ontcijfering der hiërogliefen, wordt op eenvoudige wijze, met behulp van veel tekeningen, uit de doeken gedaan wat de hiërogliefen betekenen, hoe ze gebruikt werden, en worden basisregels voor lezen en schrijven gegeven. Op een geheel ander soort interesse richt zich Eva Wilson's *Ancient Egyptian Design*, verschenen in de reeks 'British Museum Pattern Books' (4to, 26 p., 100 platen, £ 4,95). De schrijfster, die eerder werkte als archeologisch tekenaar en bekend is als illustrator van boeken over kunst en archeologie, biedt hier een selectie van 300 motieven, ontwerpen en figuren ontleend aan allerlei objecten, van gewone gebruiksvoorwerpen en ceramiek tot juwelen, architectuur en wand-schilderingen. Een uitvoerige inleiding geeft eerst een schets van de Egyptische cultuurgeschiedenis, en behandelt dan de conventies in de Egyptische kunst, waarbij achtereenvolgens schilderkunst, edelsmeedkunst en juwelen, vlechten, weven en kledeing, ceramiek en fayence, en de scarabeeën aan bod komen, gevolg door een kort overzicht van de voornaamste motieven. De fraaie en duidelijke tekeningen worden voorafgegaan door een uitvoerige verantwoording, waarbij van elk de herkomst wordt aangegeven, zoals te verwachten was in veel gevallen objecten in het British Museum. Blijkens de aankondiging is het boek vooral bedoeld als bron van informatie en inspiratie voor ontwerpers, kunstenaars, boorduursters en voor de tekenles, maar het zal ook kunsthistorici boeien.

Een laatste uitgave hier te vermelden is R.O. Faulkner, *The Ancient Egyptian Book of the Dead* (1985, 4to, geb., 192 p., met 145 ill., waarvan 60 in kleur; prijs £ 15.—). De auteur, een van de beste kenners van het materiaal, op wiens naam ook vertaling van de 'Pyramideteksten' en van de 'Coffin texts' staan, maakte in 1972 een geheel nieuwe vertaling van het Dodenboek voor een luxe uitgave, verlucht met kleuren-facsimiles van de beroemde 'Papyrus Ani' voor de 'Limited Editions Club' te New York. Deze alomtewaardeerde vertaling wordt in dit nieuwe boek toegankelijk gemaakt,

verlucht met een rijke selectie van illustraties uit 24 verschillende dodenboeken in London bewaard, daterend tussen ca. 1400 en ca. 200 v. Chr., waaronder uiteraard ook (vaak) dat van Ani. Enkele late spreuken, in 1972 weggelaten (o.a. 162; titels en rubrieken van spreuken 163-165), zijn nu wel opgenomen, vertaald door de egyptologe Carol A.R. Andrews, die deze nieuwe editie gereed maakte. Alle andere vertalingen werden destijds nieuw gemaakt door Faulkner, met uitzondering van die van spreuk 78, waarvoor hij, met minieme veranderingen, „the admirable translation” destijds door prof. de Buck gepubliceerd aanhield. Het fraai uitgevoerde, redelijk geprijsde boek, is voor de liefhebbers van het oude Egypte zeker een aanwinst.

K.R. VEENHOF





Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982; 581 p., 71 fig.) f140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—)
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116 p.) uitverkocht
Een filologische en kulturhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend antiek bronnenmateriaal. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, gesteenten en bergen.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
24. K. R. VEENHOF (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (1983; 452 p., 25 ill.; geb.) f69.—
Jubileumuitgave in 52 hoofdstukken met teksten uit vele gebieden, in vele talen en in tal van genres, tussen ca. 2500 v.Chr. en 500 n.Chr.